

Eesti kirikute keskaegsete seinamaalingute uurimisest ja restaureerimisest

HILKKA HIIOP, ANNELI RANDLA

Käesoleva artikli eesmärgiks on anda esmane ülevaade Eesti kirikute keskaegsete seinamaalingute senisest uurimis- ja restaureerimisloost alates 20. sajandi algusest kuni tänapäevani. Põhitähelepanu on pööratud Viktor Filatovi poleemilisele tegevusele 1970. aastatel. Artiklis kaardistatakse ka edasiste uuringute ja konserveerimise vajadused ja võimalused.

Sissejuhatus

Eesti keskaegse arhitektuuri avastamise, uurimise, väärtustamise ja restaureerimise lugu on veel kirjutamata. Erandiks ei ole ka keskaegsete kirikute seinamaalingud. Käesolevas artiklis püütakse seda lünka täita, kuid tegemist ei ole kaugeltki ammen-dava käsitlusega sel teemal. Pigem on püütud markeerida põhilisi arenguhooni ning juhtida tähelepanu võimalikele edasistele uurimisteedadele.

Praeguses uurimisseisus on teada keskaegseid seinamaalinguid tosinas kirikus, ulatuslikumad kompositsioonid on olnud Valjala Martini, Muhu Katariina, Kaarma Peeter-Pauli, Karja Katariina, Ridala Maarja-Magdaleena, Hanila Pauluse, Martna Martini, Tartu Jaani, Koeru Maarja-Magdaleena ja Pöide Maarja kirikus (viimases kahes on maalingud avamata); fragmente on leitud Kadrina Katariina ja Rannu Martini kirikust.

Lisaks neile on säilinud või teada ornamentaalset kvaaderkiviimitatsiooni või kalasabamustrit veel mitmetes kirikutes, näiteks Kose Nikolause, Käina Martini, Palamuse Bartolomeuse, Püha Jakobi, Tallinna Niguliste, Tallinna toomkirikus ja Pirita kloostri edelakabelis.

Viimaste aastate leiud Martnas ja Kaarmal lubavad oletada, et seni avastamata maalinguid võib olla teisteski Saare-Lääne piiskopkonna kirikutes ning ei saa välistada, et mujalgi.

Baltisakslased 20. sajandi alguses

Eesti keskaegsed kirikud on olnud kaunistatud nii ornamentaalsete, arhitektuursete kui ka suuremaid kompositsioone moodustavate figuratiivsete seinamaalingutega. Need maalingud on saanud aja jooksul kannatada nii sõdades ja tulekahjudes kui ka muutuvate teoloogiliste arusaamade ja moe/maitse tõttu. Valdav osa tänaseks teadaolevaid keskaegseid maalinguid oli reformatsioonijärgsetel sajanditel üle värvitud ning 19. sajandi lõpuks oli mälestuski nende olemasolust kustunud. Puhtjuhuslikult paljandusid mõned fragmendid 19. sajandi lõpu remonttööde käigus Muhu kirikus ja mõisnike vappepitaafide kirikutest eemaldamisel 1905. aastal Karja kirikus, kuid siis neile tähelepanu veel ei pööratud (vt allpool).

Ilmselt esimesena hakkas siinsete seinamaalingute vastu tõsisemat huvi tundma baltisaksa arhitekt, kunstiajaloolane ja muinsuskaitaja Wilhelm Neumann.¹ Varem teadaolevaid keskaegseid seinamaalinguid on ta kirjeldanud Riia Katariina kloostri varemetes, Riia Jakobi ja Jaani kirikutes; tema eestvõttel puhastati välja maalingud Riia toomkiriku põhjaeeskojas.² Eesti alal paiknevate maalingute kohta märkis ta 1908. aastal ilmunud artiklis Saaremaa kirikutest, et Valjalas oli viimasel ajal leitud maalingute jälgi, mis viitavad interjööri rikkalikule maalitud kujundusele. Kahjuks ta neid jälgi aga ei lokaliseerinud ega kirjeldanud. Ta rõhutas samas, et oleks väga soovitatav, kui need maalingud professionaalide juhtimisel täielikult välja puhastataks.³ Professionaalide all pidas ta silmas arhitekte, ajaloolasi ja kodu-uurijaid, sest professionaalsetest restaatoritest sel ajal siin veel rääkida ei saa.

Neumann oli 1912. aastast tegev ka Venemaa Läänemereprovintside Ajaloo ja Muinasteaduse Seltsis (*Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands*). Tõenäoliselt Neumanni ärgitusel avaldas selts soovi, et Johannes Gahlnbäck⁴ joonistaks üles Muhu ja Karja kiriku vanu seinamaalinguid. Gahlnbäck avaldas seltsi toimetistes põhjaliku ülevaate 1913. aasta suvel toimunud töödest järgmisel aastal.⁵ See artikkel väärrib lähemat refereerimist, sest avab ilmekalt ja ootamatu põhjalikkusega maalingute uurimise, väljapuhastamise ja säilitamisega seonduvat. Tuleb tunnistada, et kirikute hooldusega seotud probleemid, millele Gahlnbäck tähelepanu juhtis, on praegu sama aktuaalsed kui sajand tagasi.

Gahlnbäck alustas artiklit tõdemusega, et kuigi tal paluti maalingud üles joonistada, tuli tal need kõigepealt hilisemate lubjakihtide alt välja puhastada. „Kui raske, ebamugav, aeganõudev ja seejuures vastutusrikas see töö on, teab see, kes sellise ülesande

1 Wilhelm Neumanni tegevuse kohta muinsuskaitjana vt J. Maiste, Denkmalpflege in Estland. Die Suche nach Identität. – Nordost-Archiv. Neue Folge, Bd. VI/1997, Heft 1, lk 294.

2 W. Neumann, Das mittelalterliche Riga. Ein Beitrag zur Geschichte der Norddeutschen Baukunst. Berlin: Springer, 1892, lk 24–30; W. Neumann, Riga und Reval. Leipzig: E. A. Seemann, 1908, lk 20–22; W. Neumann, Der Dom zu St. Marien in Riga. Riga: G. Löffler, 1912, lk 35–38.

3 W. Neumann, Die mittelalterliche Kirchen auf Ösel. – Heimatstimmen. Ein baltisches Jahrbuch. III Jg. Reval: Franz Kluge, 1908, lk 264.

4 Arhitekt ja kunstiajaloolane Johannes Gahlnbäck (1855–1934) oli pärit Saaremaalt, kuid alates 1875. aastast tegutses põhiliselt Peterburis, õppides algul kunstiakadeemias ning õpetades hiljem A. Stieglitzi kunsttööstuskoolis. Pärast revolutsiooni jäi ta Venemaale ning viimastel eluaastatel juhatas Leningradi Materiaalse Kultuuri Muuseumi. Tegeles vanavara kogumisega Saaremaal ja eesti talurahvakultuuri propageerimisega ning kirjutas põhiliselt rahvakunstist ja ajaloolistest tinaesemetest.

5 J. Gahlnbäck, Mittelalterliche Wandmalereien in den Kirchen zu Mohn und zu Karris auf der Insel Ösel. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1913. Riga: W. F. Häcker, 1914, lk 207–213.

ees on seisnud.”⁶ Vastutus maalingute säilimise pärast on kogu artikli läbivaks jooneks, olgu selleks hinnang Muhu kiriku varasemale remondile, soovitus Karja kiriku algse ventilatsioonisüsteemi taastamiseks või omaenda tegevuse tagajärgede kirjeldus.

Karja kiriku maalingud olid juhuslikult paljandunud 1905. aastal, kui kirikust eemaldati aadliperekondade vappepitaafid. Gahlnbäck nägi maalingufragmente 1912. aastal ja teavitas neist Venemaa Läänemereprovintside Ajaloo ja Muinasteaduse Seltsi. 1913. aastal tehtud tööde ülevaadet alustas ta kiriku niiskuskahjustuste kirjeldusega: kirikus lokkas vetikas, mis oli kohati võlvidelgi, ja lõunaseinal oli isegi müüri-mört lagunened. Kahjustuste põhjuseks pidas ta algse tuulutussüsteemi (võlvides olevate avade kaudu) ummistumist, mis olevat toimunud 19. sajandi viimastel aastatel, sest veel 1879. aastal vetikat ei esinenud. Lisaks oli katus auklik ja katusekiivid kehva seguga altpoolt määritud, pööning täis tuvisid ja nende väljaheiteid. Olukorra parandamiseks nägi ta ette ventilatsioonivade ja pööningu puhastamise.⁷ Paraku on Karja kirik tänaseks taas samasuguses seisus – põhiprobleemideks liigniiskus ja ebapiisav hooldus, lisaks katkine katus, linnud jne.

Gahlnbäck puhastas välja maalingud kooriruumi põhjaseinal selles ulatuses, mis oli võimalik, kasutades abivahendiks ainult redeleid. Tööprotsessi kirjeldas ta järgmiselt: kahe pastoraadis külas olnud gümnasisti abiga eemaldati pealmised lubjakihid vanade, pikast kasutusest õhukeseks käiatud ja painduvate lauanugadega. Kohtades, kus hilisemad viimistlused tugevamad ja paksemad olid, eraldusid need küll kergesti maalingute krundist, kuid kiskusid vähesel määral kaasa ka värvikihti. Oli ka neid alasid, kus algne värv ei olnudki säilinud. Lisaks püüti pealmisi lubjakihte lah-ti leotada, peamiselt puhta veega. Pärast ülesjoonistamist kaeti osa maalinguid taas lubivärviga.⁸

Ta kirjeldas põgusalt leitud aknakujutise ning kirikut ümbritseva ornamentaalse friisi vormi, värvilahendust ja tehnilist teostust. Põhiliseks infoallikaks on aga tema publitseeritud keskse aknamotiivi joonis.⁹

Muhu kiriku kirjeldust alustas Gahlnbäck väga kriitilise hinnanguga kirikus 1898. aastal toimunud remondile, mille käigus esimesed maalingud nähtavale tulid. Kuna toona oli eesmärgiks kiriku seinte valgendamine, siis eemaldati lahtised lubjakihid, selleks et uuele viimistlusele püsiv alus luua. Need lahtised kihid kas kopsiti või kraa-biti maha ning uue lubivärvi nakkuvuse suurendamiseks karestati maalingutega pin-du. Sellisel „barbaarsel moel” kahjustati ja osaliselt lausa hävitati maalinguid koori põhjaseinal ja kogu *aediculas*.¹⁰ Seejärel lubjati kirik üle, kattes kinni kõik väljatulnud maalingud. Info kiriku maalingute kohta ei levinud ning nii tõdeski Neumann 1908. aastal, et Saaremaa kirikuist on dekoorivaeseim just Muhu kirik.¹¹

Gahlnbäckil õnnestus siiski maalingute kohta teavet saada toonase Muhu pastori pojalt Wilhelm Nerlingilt, kes oli neid näinud, ja see ajendas teda maalinguid uuesti välja puhastama. Tööd toimusid kooriruumi põhjaseinal, võidukaarel ja lääneseinal,

6 J. Gahlnbäck, *Mittelalterliche Wandmalereien...*, lk 207.

7 J. Gahlnbäck, *Mittelalterliche Wandmalereien...*, lk 207, 209.

8 J. Gahlnbäck, *Mittelalterliche Wandmalereien...*, lk 210–211.

9 J. Gahlnbäck, *Mittelalterliche Wandmalereien...*, lk 209.

10 J. Gahlnbäck, *Mittelalterliche Wandmalereien...*, lk 207–208.

11 W. Neumann, *Die mittelalterliche Kirchen auf Ösel*, lk 277.

kus kahe noore eestlase abiga puhastati välja figuratiivsed ja arhitektuursed kujutised ning suur maalitud roosaken. Tosina aastaga oli muutunud ka kohalike suhtumine: valge ja puhta kiriku asemel sooviti väljatulnud värvikirevat dekoori säilitada ning loodeti, et kogu kirik nii välja nägema hakkaks.¹² Etteruttavalt tuleb öelda, et maalingud lubjati 1934. aastal omavoliliselt siiski üle¹³ ja nii tuli neid 1970. aastail taas välja puhastada. Sama, 1934. aasta remondi käigus asendati kooriruumi lõuna- ja lääneseina algne krohv.

Maalingute kirjeldust alustas Gahlnbäck kiriku üldisest seisundist ning tundis muret niiskuskahjustuste pärast – vetikad olid levinud lahtiste viimistluskihtide vahele, ohustades maalinguid ning kohati oli müürimört pudedaks muutunud.¹⁴ Siiski leidis ta maalingud suhteliselt stabiilses olukorras.

Varaseimaks pidas ta lääneseinal värskete krohvile maalitud suurt roosakent. Leitud figuratiivsed maalingud jagas ta kahte perioodi lähtuvalt nende tehnikast ja stiilist. Varasemateks pidas ta punase alusjoonistusega kollakal krundil kompositsioone triumfikaarel ning Muhu pastori poja kirjelduste järgi ka lääneseina figuure. Hilisemateks aga kooriruumi arhitektuurses raamistuses figuure sekotehnikas.¹⁵

Maalinguid ikonograafiliselt analüüsides leidis Gahlnbäck, et võidukaare põhjaküljel oli alumises tsoonis Kolgata grupp, selle kohal kala püüdev Peetrus. Kahjuks ei ole ta neid maalinguid artiklis illustreerinud. Lääneseina kompositsioonide kohta pärines Gahlnbäck info Nerlingi kirjast: selle kohaselt olevat vasakul olnud krutsifiksigrupp või vähemalt Kristus, sellest edasi Neitsi Maarja Jeesus-lapsega kiirtepärjas ning taevaminek.¹⁶ Triumfikaare maalingud on praeguseks täielikult hävinud ning Nerlingi kirjeldatud pole lääneseinal suudetud leida – võimalik, et osa maalinguid asus roosakna kujutise peal. Samas võis Nerling ka ebatäpselt mäletada, kirjeldas ta ju mälu järgi üle kümne aasta varem nähtut. Lääneseinal on hiljem leitud viimsele kohtupäevale viitavaid fragmente ning eelkirjeldatud stseenid võisid olla selle temaatikaga seotud.

Kooriruumis ja pikihoones oli akende kõrgusel gooti kaarfriis, mille kohal on kooriruumis kujundatud keerdsammaste ja kolmikkaarsete lõpmikega arkaad „fantastiliste” fiaalidega. Arkaadides seisvaid uhkes rõivastuses figuure pidas Gahlnbäck apostliteks (ta puhastas välja kolme figuuri katked koori põhjaseinal aknast vasakul), *aedicula* omi viirukipannidega kooripoisteks. Need figuurid olid erinevalt võidukaare omadest täispolükroomsed ja läbi maalitud. Väljapuhastatud figuuridest pidas ta välimisi Peetruseks ja Johanneseks, toetudes pealiskirjadele (neid pole hiljem leitud), ülejäänud apostlite kohta väitis ta sondaazide alusel, et järgmised kolm apostlit paiknesid põhjaseinal aknast paremal, neli tükki koori lõunaseinal (kaks kummalgi pool akent) ja viimased kaks koori lääneseinal triumfikaare külgedel.¹⁷

Andes hinnangu ka enda töö tagajärgedele, kirjutas Gahlnbäck: „Kui vaid õnnesuks väljapuhastatud maalinguid hoida ja kaitsta sellistena, nagu nad just avatuina,

12 J. Gahlnbäck, *Mittelalterliche Wandmalereien...*, lk 208, 212–213.

13 Kirjavahetus muinasvarade inspektori Eerik Laidi ja Muhu koguduse vahel (Graafiline dokumentatsioon restaureerimistööde kohta. Muinsuskaitseameti vallasmälestiste arhiiv (edaspidi MKAVA), toimik 4-5/11, II köide, pagineerimata).

14 J. Gahlnbäck, *Mittelalterliche Wandmalereien...*, lk 209.

15 J. Gahlnbäck, *Mittelalterliche Wandmalereien...*, lk 212–213.

16 J. Gahlnbäck, *Mittelalterliche Wandmalereien...*, lk 212.

17 J. Gahlnbäck, *Mittelalterliche Wandmalereien...*, lk 212–213.

värskete ja elavaten paistavad; varsti aga valguse ja õhu toimel nõrgenevad ja luituvad, kuna värviosakesed ära kuivavad ja pudenevad.”¹⁸

Gahlnbäck mõnis, et töö Muhu kiriku maalingute avamisel jäi lõpetamata. Ta lootis seda mõne aasta pärast jätkata,¹⁹ kuid kahjuks lõpetas Esimene maailmasõda tema võimaliku edasise tegevuse Saaremaal.

Gahlnbäck kirjeldas maalinguid, analüüsis neid stilistiliselt, ikonograafiliselt ja tehniliselt, pakkudes välja relatiivse kronoloogia, st kasutas kõiki neid meetodeid (loomulikult oma aja ja professionaalsuse tasemel), mida järgnevalt on praktiseeritud kogu 20. sajandi vältel. Mitmed tema kunstiajaloolised seisukohad on püsinud tänini, teistes on tehtud korrekture põhiliselt seoses maalingute ulatuslikuma avamisega.

Maalingute avamisel kasutatud mehhaaniline meetod on samuti siiani kasutusel (ja jääb ka edaspidi, muutunud on vaid puhastamise täpsusaste), maalide kinnitamise tehnoloogiaid tol ajal siin veel ei tuntud. Tähelepanuväärne on see, et Gahlnbäck tundis muret maalingute säilimise pärast ning tähtsustas hoonete sisekliimat maalinguid oluliselt mõjutava tegurina, pakkudes ka lahendusi sisekliima parandamiseks.

Hinnates Neumanni ja Gahlnbäcki tegevust laiemas kontekstis, tuleb märkida, et keskaegsete seinamaalingute vastu oli hakatud nii Saksamaal kui ka Skandinaaviamaades tõsisemat huvi tundma juba 19. sajandi teisel poolel, samuti oli tehtud arvukalt restaureerimis- ja rekonstrueerimistöid.²⁰ Ilmselt tiivustasid just need tööd siinseid baltisakslasi keskaegse arhitektuuri kõrval ka kirikute dekoorile tähelepanu pöörama. Teistpidi võime olla tagantjärele tänulikud, et esimeste avamisega ei kaasnenud ulatuslikke rekonstruktsioone ega ülemaalinguid, mis olid tolele ajale iseloomulikud.

¹⁸ J. Gahlnbäck, *Mittelalterliche Wandmalereien...*, lk 213.

¹⁹ J. Gahlnbäck, *Mittelalterliche Wandmalereien...*, lk 213.

²⁰ Üldise tausta kohta maalide (sh seinamaalingute) restaureerimisel 19. sajandi teisel poolel vt A. Conti, *History of the Restoration and Conservation of Works of Art*. Oxford: Elsevier, 2007, lk 323–381. Kokkuvõtlikult Rootsi keskaegsete seinamaalingute avastamise ja restaureerimise kohta vt Å. Nisbeth, *The Fate of Mural Paintings*. – *Conservation of Mural Paintings*. Ed. U. Lindborg. Stockholm: National Heritage Board, 2001, lk 14–18; Gotlandi kirikute seinamaalingute restaureerimisajaloo kohta vt B. G. Söderberg, *Gotländska kalkmålningar 1200–1400*. Visby: Föreningen Gotlands Fornvänner, 1971, lk 1–30; Soome keskaegsetest seinamaalingutest ja nende uurimisest vt M. Hiekkänen, *The Stone Churches of the Medieval Diocese of Turku. A Systematic Classification and Chronology*. Suomen Muinasmuistoyhdistyksen Aikakauskirja 101. Helsinki: SMYA, 1994, lk 18–28; M. Hiekkänen, *Suomen keskiajan kivikirkot*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2007, lk 29–39. Restaureerimistöde näidetena Taanis vt K. Trampedach, *Treatment and Presentation of Fragmentary Medieval Wall Paintings in Denmark*. – *Die Kunst der Restaurierung. Entwicklungen und Tendenzen der Restaurierungsästhetik in Europa*. Hrsg. v. U. Schädler-Saub. München: Deutsche Nationalkomitee von ICOMOS, 2005, lk 161–174; I. Bräjer, *Dilemmas in the Restoration of Wall Paintings: Conflicts Between Ethics, Aesthetics, Functions and Values Illustrated by Examples from Denmark*. – *Die Kunst der Restaurierung*, lk 123–140.

„Skandinaavlased” Eesti Vabariigi ajal

Eesti Vabariigi väljakuulutamise muutis oluliselt ka siinset teaduselu. Senise valdavalt baltisaksa kultuuripoliitika asemel orienteeruti Skandinaaviale. Rootsi päritolu Tartu Ülikooli esimene kunstiajaloo professor Helge Kjellin tegeles õpetamise kõrval ka restaureerimisega. Ta tegi välitööd 1923. ja 1924. aastal Karja kirikus, jätkates Gahlnbäckki alustatud, ning 1924. aastal Ridala kirikus (ill 1, 2).

Karja kiriku monograafias andis Kjellin põhjaliku ülevaate leitud maalingutest,²¹ kuid kahjuks ei dokumenteerinud ta tööde käiku (vt allpool). Samas kunstiajaloolasena kirjeldas Kjellin väga põhjalikult ja süstemaatiliselt kõiki avatud maalinguid kooriruumis ja pikihoones, sõltumata nende tähtsusest kiriku kujunduses. Samuti dokumenteeris ta raiddetailidel leitud värvijäljed. Sellele järgnes maalingumotiivide stilistiline, võrdlev ja ikonograafiline analüüs, mis sai meie kunstiajalookirjutuse põhimeetodiks. Vaieldamatult poleemilisimaiks osutusid kooriruumi võlvilt leitud „maagilised” märke, mis pakuvad interpreteerimisvõimalusi tänini. Kuigi Kjellinile on ette heidetud liigset Skandinaavia orientatsiooni vastukaaluna Saksa orientatsioonile,²² on Karja märkide ikonograafiline analüüs küll väga laiapõhjaline. Maalingud dateeris ta kiriku valmimisaegseiks, st 14. sajandi keskpaika.

Kjellin leidis, avas ja restaureeris 1924. aastal maalinguid ka Ridalas, kuid kahjuks on see töö veelgi põgusamalt kajastatud („need maalid on küll seniajani mitme lubjakihi all peidetud olnud, kuid nüüd osavasti puhastatud ja päevavalgele toodud”). Ka kunstiajaloolisest küljest kirjeldas Kjellin maalinguid vaid kahe lausega: „Need kunstiajaloole, ühiskonnale ja riigile kallid maalid võivad suhtuda Ridala maalidesse, nende vanadus paistab umbes 6¹/₂ aastasada olevat. Muhu omad on osalt sama meistritl ja sama vanadusega.” Ta tegi tähelepanekuid ka Valjala maalingute kohta, seal on „maalide jälgi tähele pandud”, kuid need on välja puhastamata.²³

Kjellini põhitähelepanu oli suunatud keskaegsele arhitektuurile, selle tüpologiseerimisele ja Skandinaavia kultuuriruumi integreerimisele. Seinamaalingud olid sejuures vaid üks, küllalt marginaalne lõik tema töös. Samas jäi see ainsaks sõdadevahelisel ajal teostatud seinamaalingute uuringuks.

Napp informatsioon Karja seinamaalingute restaureerimismeetodite kohta põhineb Kjellini publikatsioonil ja Otto Freymuthi ülevaatel.²⁴ Kuna ei Karja ega Ridala maalinguid pole hiljem üle restaureeritud,²⁵ on tulevase uurimise ülesanne lõpliku hinnangu andmine maalingute reaalsele seisukorrale, originaali säilivusastme määramisele ning Kjellini poolt tehtule.

Kjellin mainib maalingute avamist, mis tõenäoliselt viidi läbi mehhaaniliselt, ning nende halba olukorda, „vana niiskuse tõttu olid avatud maalingud kohati peaaegu

21 H. Kjellin, Die Kirche zu Karris auf Oesel und ihre Beziehungen zu Gotland. Lund: C.W.K.Gleerup, 1928, lk 106–127, 232–237.

22 K. Markus, Armin Tuulse ja kirikute uurimine. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2008, kd 17 (3), lk 26.

23 H. Kjellin, Usupuhastus ja kiriklik kunst Eestis. – Usupuhastus eestlaste maal 1524–1924. Tartu: Usupuhastuse juubeli kirjandusline komisjon, 1924, lk 227. Kjellin lubas Karja kiriku monograafias, et avaldab Ridala maalingute kohta eraldi käsitluse, kuid see plaan ilmselt ei teostunud (H. Kjellin, Die Kirche zu Karris..., lk 237). Vastuse sellele, kas ta kirjutamiseni jõudis, annaksid uuringud Kjellini arhiivis Stockholmis.

24 O. Freymuth, Tööd Saare- ja Läänemaa kirikutes. – Odamees 1924, nr 5, lk 129–135.

25 Välja arvatud vetikatõrje 1980. aastail etanooli ja atsetooni seguga.

luitunud, kohati täiesti hävinud”.²⁶ Maalingute kinnitamisest juttu ei ole ja arvestades toonast restaureerimispraktikat, seda tõenäoliselt ka ei tehtud. Toneeringute puhul ei maini Kjellin säilinud originaalmaali teadlikku säilitamist avatuna, selle ülemaalmist või rekonstruktsioonide ulatust, küll aga ütleb, et kuna tegemist on lihtsa ornamentaalse maalinguga, „värskendati” ornamendid lubivärvidega „täpselt vana värvitooni jälgides”, ning kõik puuduvad osad taastati.²⁷ Kuna ta vastandab seinamaalingutega tehtu lubjakivist arhitektuursete ja skulpturaalsetele raiddetailidele, kus polükroomia säilitati sellisel kujul, nagu ta lubjakihtide alt avanes, on tõenäoline, et maalingud ulatuslikult rekonstrueeriti. Ulatusliku rekonstruktsiooni poolt Karjas ja Ridalas kõneleb nii tollane restaureerimispraktika²⁸, Kjellini kunstiajaloolase huvi otsida terviklikku kujundit kui ka mõlema kiriku maalingute suurepärase säilivus võrreldes teiste Saaremaa kirikutega²⁹, mis põhineb lubivärvide stabiilsusel, kuid paraku ka eemaldamatusel (ill 3, 4).

Samas väidab Freymuth Karja kohta: „Rekonstrueerimist maalide juures ei toimeetatud, ainult kus olukord lubas, on väikeseid parandusi tehtud ja värve kergelt värskendatud. Siin [Karjas] kui ka Ridalas oli prof. Kjellinile hra Hein³⁰ Tallinna kunsttööstuskoolist abiks.”³¹

Pealiskaudsel vaatlusel näib, et Ridalas on koori külgeintel täiendatud arhitektuurseid elemente, samas kui figuurid on jäetud rekonstrueerimata. Kuid täpsema vastuse küsimusele, kui palju säilitati originaalfragmentidest avatuna või palju neid lubivärvidega üle ja juurde maaliti, saavad anda ainult väliuuringud.

Karja kiriku seinamaalingute restaureerimise juures on oluline, et Kjellin tegeles kiriku kui tervikuga ning viimistluskihtide säilimise tagamine oli tema jaoks seotud nii kiriku konstruktiivse poole kui ka õige sisekliima tekitamise ja hoidmisega. Põhiprobleemiks oli liigniiskus, mille leevendamiseks tühjendati pööning, avati võlvide tuulutusavad ning ehitati nende kohale puust kastid, rajati drenaaž koori lõunaküljele jne.³² Vähetähtis polnud ka kiriku kui esteetilise terviku taastamine, mis oli hävinud ornamentaalsete maalingufragmentide rekonstrueerimise põhjuseks.

Kjellini panus meie kunstiajalukku vajab alles põhjalikumalt uurimist,³³ samuti nagu tema restaureerimisalane tegevus.

26 H. Kjellin, Die Kirche zu Karris..., lk 147.

27 H. Kjellin, Die Kirche zu Karris..., lk 147–148. Villem Raam mainib, et Kjellin leidis ja konserveeris maalingute fragmendid, kuid ta ei täpsusta, mida ta mõtleb konserveerimise all. Vt V. Raam, Ridala Maarja-Magdaleena kirik. – Ars Estoniae medii aevi grates Villem Raam viro doctissimo et expertissimo. Koost K. Alttõa. Tallinn: Eesti Muinsuskaitse Selts, 1995, lk 20–21.

28 Nt Viktor Filatov märgib 1970. aastal Karja kiriku maalingute restaureerimise kohta Kjellini ajal: „...kahjuks on hävinud maalinguid olulisel määral täiendatud ja praegu on visuaalselt võimatu eristada 14. sajandi maalingute jäänuseid 20. sajandi lisandustest. [...] Selles pole süüdi Karling [sic!], vaid 19. sajandi ja 20. sajandi alguse doktriin, mille alusel tuli maalinguid võimalikult originaalilähedaselt nii materjalis kui maneeris täiendada.” Rahvusraamatukogu arhiiv (edaspidi RRA), f 20, n 1, s 302, l 12.

29 Mõningased värvikihi kaod on tekkinud Kjellini krohviparanduste aladel, st kohtades, kus on kindlalt tegu rekonstruktsiooniga.

30 Heinrich Hein, lõpetas 1924. aastal Tallinna Kunsttööstuskooli dekoratiivmaali eriala, edasise tegevuse kohta andmed puuduvad.

31 O. Freymuth, Tööd Saare- ja Läänemaa kirikutes, lk 134.

32 H. Kjellin, Die Kirche zu Karris..., lk 147.

33 Kjellini rolli kohta Tartu Ülikoolis vt M. Eller, Tartu Ülikooli osast eesti kunstiteaduses 1920–1930-ndail aastail, I. – Kunstiteadus. Kunstikriitika 5. Tallinn: Kunst, 1983, lk 60–75.

Eesti keskaegsete kirikute maalingud pälvisid tähelepanu ka seoses esimeste Eesti kunsti üldkäsitlustega, mille eestlased ise koostasid. Seinamaalinguid kirjeldas ja dateeris Alfred Vaga oma „Eesti kunsti ajaloo” keskaja köites 1932. aastal.³⁴ Lisaks Gahlnbäckki ja Kjellini refereeringule pakkus Vaga välja omapoolsed ajamääratlused maalinguile: ühele mungast meistrile omistatavaid Ridala ja Muhu omi pidas ta 14. sajandi keskpaika kuuluvaiks, sealjuures Muhu maalingud pärinevat kahest erinevast ajajärgust umbes paarikümneaastase vahega. Kuigi argumentatsioon selle dateeringu juures puudub, võib põhjuseks pidada seda, et Vaga dateeris Muhu kiriku ehituse 14. sajandi III veerandisse. Karja maalingute autoriks pidas Vaga ilmalikku meistrit.

Vaga suurimaks teeneks võib lugeda seda, et teema üldse käsitlemist leiab, samuti ka Ridala maalingute fragmendi joonise publitseerimist.³⁵

Ühe lausega mainib keskaegseid seinamaalinguid ka Alfred Vaga vend Voldemar Vaga kaheksa aastat hiljem ilmunud „Eesti kunstis”, andes lakoonilise hinnangu kõigile teadaolevatele maalifragmentidele: „pole suurt kunstiväärtust.”³⁶

Kunstiajaloolised uuringud 1960. aastatel

Pikema pausi järel tunti maalingute vastu taas suuremat huvi alates 1950. aastate lõpust alates. Ühelt poolt oli see seotud keskaja kunsti uurimisega „Eesti kunsti ajaloo” kirjutamiseks, teisalt maalingute seisundist tingitud restaureerimisvajaduse teadvustamisega. Kuivõrd toonased kirjastamisalased suurprojektid kestsid aastaid ning laekunud materjali tegelikku koostamisega ei pruugi tagantjärele olla võimalik enam kindlaks teha, on järgnevalt käsitletud kirjutisi ilmumise järjekorras.

Varasemad seisukohad võttis põgusalt kokku Voldemar Vaga „Eesti arhitektuuri ajaloos”, mis ilmus 1965. aastal.³⁷ Vagal ei olnud toona kasutada uuemate välitööde tulemusi. Kabinetiteadlasena Vaga ise välitöid ei teinud, sestap uut infot see artikkel ei sisalda, kuid Vaga revideeris oma 1940. aasta seisukohta ega pidanud seinamaalinguid enam otsesõnu väärtusetuiks. Ridala maalingud dateeris ta 15. sajandisse ja avaldas neist foto, mainis ka Muhu ja Karja maalinguid, kuid illustreeris neid endiselt Gahlnbäckki akvarellidega. Muhu kohta märkis ta napilt, et figuratiivsete kujutistega maalid „on aja jooksul saanud tugevasti kannatada”.³⁸

Esimesed uued andmed ning nende tõlgendus pärinevad Villem Raamilt. 1966. aastal ilmunud artiklis loetles Raam kõik teadaolevad maalingud (nii figuratiivsed kui dekoratiivsed) ning analüüsis põhjalikumalt uusi leide Kaarma ja Kadrina kirikus.³⁹

34 A. Vaga, Eesti kunsti ajalugu I. Keskaeg. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1932, lk 267–270.

35 A. Vaga, Eesti kunsti ajalugu I, lk 252.

36 V. Vaga, Eesti kunst. Kunstide ajalugu Eestis keskajast meie päevini. Tartu: Loodus, 1940, lk 34.

37 V. Vaga, Kirikud ja kloostrid. – Eesti arhitektuuri ajalugu. Peatoim H. Arman. Tallinn: Eesti Raamat, 1965, lk 97, 98, 121. Selle peatüki saamisloo ning Voldemar Vaga toonase tegevuse kohta vt M. Nõmmela, Voldemar Vaga (1899–1999) ja Eesti kunsti ajalugu. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2008, lk 129–163.

38 V. Vaga, Kirikud ja kloostrid, lk 97.

39 V. Raam, Mõningaid uusi andmeid vanast dekoratiivsest seinamaalist. – Kunst 1966, nr 1, lk 53–56. Selles artiklis mainib Raam ka Rannu kiriku läänesina konsoolil 15. sajandi teisest poolest pärinevat punase kontuurjoonega kuradikujutist, kuid see on hiljem kinni kaetud ning puudub joonis või foto.

1.

Restaureerimistööd Karja kirikus 1923. aastal.
Tartu Ülikooli Kunstiajalooline Fotokogu (TÜKAF).
Restoration works in Karja Church in 1923.
Art Historical Photograph Collection of the University of Tartu (AHPC).

2. Helge Kjellin koos abilistega Ridala kiriku ees 1924. aastal.
Foto Johannes Grünthal, TÜKAF.
Helge Kjellin with co-workers in front of Ridala Church in 1924.
Photo by Johannes Grünthal, AHPC.

3.

Ridala kiriku seinamaalingud põhjaseinal pärast Helge Kjellini 1924. aasta restaureerimist.
Foto Johannes Grünthal, TÜKAF.
The murals on the northern wall of Ridala Church after the restoration by Helge Kjellin in 1924.
Photo by Johannes Grünthal, AHPC.

4.

Ridala kiriku seinamaalingud põhjaseinal 2009. aastal.
Foto Peeter Säre.
The murals on the northern wall of Ridala Church in 2009.
Photo by Peeter Säre.

5.

Viktor Filatov restaureerimistöodel Valjala kirikus 1971. aastal.
Foto Villem Raam, Muinsuskaitseameti arhiiv (MKA).
Viktor Filatov restoring Valjala Church in 1971.
Photo by Villem Raam, National Heritage Board.

6.

Muhu kiriku seinamaalingu fragment pärast V. Filatovi 1970. aastate restaureerimist.
Foto Inge Rosimannus, MKAVA.

A fragment of the mural in Muhu Church after the restoration by Viktor Filatov in the 1970s.
Photo by Inge Rosimannus, National Heritage Board.

7.

Muhu kiriku seinamaalingu fragment 2007. aastal.
Foto Mart Viljus.

A fragment of the mural in Muhu Church in 2007.
Photo by Mart Viljus.

8.

Valjala kiriku seinamaalingu fragment pärast Viktor Filatovi 1970. aastate restaureerimist.
Foto Villem Raam, MKA.

A fragment of the mural in Valjala Church after the restoration by Viktor Filatov in the 1970s.
Photo by Villem Raam, National Heritage Board.

9.

Valjala kiriku seinamaalingu fragment 2005. aastal.
Foto Mart Viljus.

A fragment of the mural in Valjala Church in 2005.
Photo by Mart Viljus.

10.

Eesti Kunstiakadeemia muinsuskaitse ja restaureerimise osakonna üliõpilased uurinud Valjala kirikus 2005. aastal. Foto Mart Viljus.
The students of the department of cultural heritage and conservation of the Estonian Academy of Arts studying the murals in Valjala Church in 2005. Photo by Mart Viljus.

Vaieldamatult sensatsioonilisim leidudest oli juba 1959. aastal avastatud Kaarma kiriku eksterjöõri dekoori fragment, mis tõestas, et kirikud olid olnud ka väljast uhkete maalingutega kaunistatud. Ka interjöõris, kooriruumi põhjaseinal tehti sondaaze ning tuvastati nende põhjal arhitektuuri kujutavate maalingute olemasolu. Kahjuks ei kirjelda Raam lähemalt sondaazide asukohti ega iseloomu. Kadrinast leitud ning hiljem uuesti kinni kaetud keeruline geomeetiline kompositsioon ongi tuntud vaid siinse kirjelduse ning Ervin-Johan Sedmani ülesmõõtmisjoonise kaudu.

1950. aastail uuris Tartu Jaani kiriku varemetes muu hulgas ka säilinud viimistluskihte Olev Prints, kes koostas 1967. aastal aruande saadud tulemuste kohta.⁴⁰ Paraku ei ole neid andmeid siiani publitseeritud. Et Tartu Jaani kiriku kohta on lähiajal ilmumas monograafia, siis käesolevas artiklis selle kiriku problemaatikat ei käsitleta.

Kõik see oli osaliselt eeltöök „Eesti kunsti ajaloo” keskaja osa kirjutamisele. Sealne kokkuvõte (alla ühe lehekülje) pärineb Mai Lumistelt ning varasema info koondamise kõrval esitatakse uusi dateeringuid. Varaseimaks peetakse Kaarma kiriku, neile järgnevaiks Muhu ja Ridala ning noorimaks Karja kiriku maalinguid, viimastel kui maagia ja ebausuga seostuvail on pisut pikemalt peatunud.⁴¹ Kuigi kõide ilmus 1975. aastal, ei ole selles veel kajastatud 1970. aastate alguse restaureerimistööde käigus leitud.

Huvitavaks ja uudseks võib pidada Sirje Helme 1973. aastal Tartu ülikoolis kaitstud diplomitööd „Paganlikud sümbolid Eesti keskaegses kunstis”, mille põhjal ilmus 1975. aastal artikkel „Veel kord Karja märkidest”.⁴² Kjellini põhjalikule analüüsile suutis ta lisada omapoolseid täiendusi, tõi välja kogu kompositsiooni tähenduse ambivalentsuse paganliku ja kristliku vastandamises ning märkide algse tähenduse kadumise ajas.

Selle ajajärgu tulemusteks võibki pidada keskaegsete seinamaalingute kinnistamist meie kunstiajalukku väikese, kuid olulise osana. Samuti oli see aeg, mil ilmus esimene Raami maalingutekäsitus, mis jätkas sõjaeelse traditsiooni, kuid andis aimu ka tema uurimismeetoditest ja kunstiajaloolisest haardest.

Viktor Filatovi uuringud ja restaureerimine

Järgmine oluline periood Eesti keskaegse algupärandiga seinamaalingute avamises ja restaureerimises langeb nõukogude aega ja seostub kahe olulise isiku, Riikliku Kunstilise Restaureerimise Kesktöökoja juhtivspetsialisti (Государственная центральная художественно-реставрационная мастерская – ГЦХРМ; praegune Всероссийский художественный научно-реставрационный центр имени академика И. Э. Грабаря)

40 O. Prints, Tartu endise Jaani kiriku lõpetamata uurimistööde lõpparuanne. Tartu, 1967. Eesti Ajalooarhiiv, f 5386, n 1, s 41; vt ka E. Mölder, Tartu Jaani kiriku ajaloolise siseviimistluse uuringud ja restaureerimise ettepanekud. Tallinn, 2002. Muinsuskaitseameti arhiiv (edaspidi MKA), s A-7809.

41 M. Lumiste, Maal, puuskulptuur ja tarbekunst 13. sajandist kuni 16. sajandi teise veerandini. – Eesti kunsti ajalugu. 1. kõide, I. Eesti kunst kõige varasemast ajast kuni 19. saj. keskpaigani. Peatoim I. Solomõkova. Tallinn: Kunst, 1975, lk 72–73.

42 S. Helme, Veel kord Karja märkidest. – Kunst 1975, nr 1, lk 53–56. See teema oli ajendatud Villem Raami läbiviidud kunstiajaloo praktikast Saaremaal ning oli tõukeks ka Sirje Helme osalemisele hilisematel restaureerimistöödel Kaarma kirikus (S. Helme suulised andmed 9. VI 2009).

Viktor Filatovi (ill 5)⁴³ ja keemik Antonina Ivanova tegevusega. Toonase Eesti NSV Kultuuriministeeriumi Muuseumide ja Kultuurimälestiste Inspektsiooni inspektori Eda Liini initsiatiivil⁴⁴ kutsuti Filatov 1966. aastal juhendama Lohu mõisas maalitud tapeetide alt avanenud Gottlieb Welté seinamaalingute restaureerimist (1966–1968)⁴⁵ ning sealt edasi suundus tegevus Saaremaale. Aastatel 1969–1976 toimusid seinamaalingute avamis- ja restaureerimistööd kolmes kirikus: Muhus,⁴⁶ Valjalas ja Kaarmas. Igal aastal umbes kuu aja jooksul oli kõigis kolmes kirikus paralleelselt tööle grupp valdavalt professionaalse erialase ettevalmistuseta eesti noori (enamasti Tartu ülikooli ja ERKI üliõpilased), kelle hulgas oli mitmeid hiljem Eesti kultuuri- ja kunstimaastikul nime teinud isikuid (nt Juhan Maiste, Andrus Kasemaa, Lembit Palm, Sirje Helme jt). Filatovi ja Ivanova kõrval juhendas töid ka Villem Raam.

Filatov oli nii üleliidulises kui rahvusvahelises mastaabis tunnustatud ja kogemustega professionaal, kelle arvukad erialased publikatsioonid ei piirdunud üksnes Venemaaga, vaid ulatusid ka rahvusvahelisse erialakirjandusse.⁴⁷ Filatovi haare ulatus lennukatest kunstiajaloolistest interpretatsioonidest innovaatiliste tehniliste restaureerimislahendusteni, tööpõld olulisimatest arhitektuurimälestistest Moskvast Novgorodini ja Samarkandist Saaremaani.

Kindlasti ei olnud Saaremaa kirikud ebaoluline kõrvalepõige Filatovi karjääris. Oma tegevuses Saaremaal oli ta pühendunud ning suhtus tõesse respekti ja tähelepanuga – sellest annavad tunnistust nii temaga koos töötanud inimeste mälestused, viited kirjapandud materjalides kui ka töö tulemus. Ivanovaga koos töötati välja meetodika, millest kohapeal juhinduda, ja viibiti ka pikki perioode kirikutes,⁴⁸ viidi läbi proovirestaureerimisi, instrueeriti töögrupe, selgitati läbiviidavate tööde põhimõtteid, katsetati materjalide toimet.

43 Viktor Vassiljevits Filatov sündis 1918. aastal. 1963. aastal kaitses dissertatsiooni kunstiajaloolasena ja sai professoriks Moskva Riikliku Ülikooli Kunstiteaduse teaduskonnas, kus luges maalitehnoloogiat. Restauroatorina tegeles peamiselt monumentaalmaali ja ikoonidega. Viimase suurema projektina juhtis Moskva Kristuse Lunastaja kiriku seinamaalide rekonstrueerimist (1996). Veel 2007. aastal avaldas õpiku ikoonide konserveerimisest ning õpetas 89-aastaselt välja ikoonirestauroatoreid Vene Maali- ja Arhitektuuriakadeemias. <http://www.svoboda.org/programs/civil/2004/civil.032604.asp> (vaadatud 24. IV 2009); <http://www.zavtra.ru/cgi/veil/data/zavtra/07/727/82.html> (vaadatud 24. IV 2009)

44 Vt ka Eda Liini mälestusi restaureerimistöödest: E. Liin, Minu elulugu. Meenutusi 20. sajandi teise poole kultuuri- ja kunstielust. Tartu: Eda Liin, 2008, lk 96–102. Tollal tegelesid arhitektuurimälestistega ENSV Riiklikule Ehituskomiteele alluvad Arhitektuurimälestiste Kaitse Inspektsioon ja Vabariiklik Restaureerimisvalitsus, kunstimälestistega (milleks olid ka seinamaalingud) Kultuuriministeeriumi Muuseumide ja Kultuurimälestiste Inspektsioon. Eri ametkondade koostöö ei laabunud alati tõrgeteta, millest annab tunnistust muuhulgas kirjavaheatus nendest aastatest (Muhu kirik. MKA, s 347, pagineerimata).

45 В. В. Филатов, Реставрация стенной живописи художника Готлиба Вельте. – Сообщения ВЦИНЛКР 1970, n 26, lk 177–186.

46 Muhu kiriku seinamaalingute restaureerimist kavandati juba 1958. aastal, kuid siis ei võtnud Teadusliku Restaureerimise Töökoda neid töösse vastavate spetsialistide puudumise tõttu (Muhu kirik. MKA, s 347, pagineerimata).

47 Vt nt V. Filatov, A. Deanovic, K. Nikolesko, G. Zidar, B. Marconi, Le techniques de la peinture de chevalet dans les pays slaves et en Roumanie Étude de la couche picturale. – 5th Joint Meeting of the ICOM Committee for Museum Laboratories and of the Sub-committee for the Care of Paintings. Washington: s 1, 1965, lk 65/9/16–25; V. V. Filatov, Principal Stages of the Restoration of Monumental Painting in Architectural Monuments of the RSFSR. – ICOM Committee for Conservation. 4th Triennial Meeting, Venice, 13–18 October 1975. Preprints. Paris: ICOM, 1975, lk 75/12/11-1-75/12/11-8; V. V. Filatov, V. N. Bobkov, Recent Research of Church Painting of 1408 in the Cathedral of the Assumption at Vladimir in Ultra-violet Rays. – ICOM Committee for Conservation. 5th Triennial Meeting, Zagreb, 1–8 Oct. 1978. Preprints. Paris: ICOM, 1978, lk 78/15/11/1-78/15/11/8.

48 Töögrupp kuulus Andrei Piski sõnul viibisid Filatov ja Ivanova 2–3 nädalat Saaremaal, mida kinnitavad sissekanded restaureerimistööde päevikutes.

Filatovi-aegse restaureerimise tehniline ja kontseptuaalne olemus on erinevate alikate põhjal üsna detailselt rekonstrueeritav: restaureerimistöde ametlik aruanne⁴⁹, Muhu, Kaarma ja Valjala restaureerimistöde päevikud⁵⁰, Filatovi töögruppi kuulunud mälestused⁵¹ ning analoogilise metoodika alusel läbi viidud restaureerimistöid kajastavad avaldatud artiklid⁵².

Filatovi-aegse restaureerimise tehniline külg on üldistavalt rekonstrueeritav järgmiselt:

1. Rohevetika eemaldamine atsetooni ja/või veega.
2. Seinast irdunud krohvikihi kinnitamine. Kas ja millises mahus selleks tööetapiks vajadust oli, jääb lahtiseks, sest seda ei kirjeldata tööpäevikutes (v.a üks lakooniline märge Kaarma päevikus: „lubja sõelumine injektsiooni tegemise jaoks”⁵³). Aruande metodoloogilises juhendis on mainitud vajadust seinna ja krohvi vaheliste tühimike täitmiseks ja samaaegseks seinna toestamiseks, kuid pole täpsustatud täiteaine koostist.⁵⁴ Tuginedes aga Muhus ja Valjalas töötanud, restauraatorina juba teatud kogemust omava fenomenaalse mälega Andrei Piski meenutustele, süstiti vajadusel krohvi ja seinna vahele vedelat lupja. Tema mälestustes oli see märkimisväärne tööetapp just Muhus, kus kohati oli krohvi ja seinapinna vahel kuni 5 cm tühimikud, mistõttu sinna „pumbati” liitrite viisi lupja. Krohvi toestamiseks ehitati käepäraste vahenditega presid, mis suruti tellingute ja seinapinna vahele.
3. Maalingute avamine lubjakihtide alt mehhaaniliselt, st skalpelli vm abivahendiga maalinguid katvaid lubjakihte eemaldades. Kõige keerulisem on vastata ikka ja jälle kerkivale küsimusele: kui palju originaalmaalingut läks ühes pealmiste lubjakihtidega kaduma? Viidates Filatovi respektile oma töö suhtes, ei olnud selline võimalus metoodiliselt mõeldav. Ka Filatoviga koos töötanud inimeste mälestustes tekib taoline küsimus pigem hämmingut.⁵⁵ Kuid arvestades töögrupi ebaprofessionaalsust ning töötamist suhteliselt rasketes oludes, pole välistatud maalingu osaline kadu avamise käigus. Selle ulatuse hindamine tagantjärele on aga väga hüpoteetiline.
4. Kihistunud krohvi- ja värvikihi kinnitamine polüvinüülatsetaat (PVA) dispersioonliimidega SVED ja VA2EGA (5–6%), mida süstiti või viidi peene pintsliga lokaalselt

49 Filatovi-Ivanova aruanne on pigem kogum toona vormistatud ametlikest dokumentidest, mis puudutavad eelkõige Muhu kirikut, aga minimaalselt ka Kaarmat ja Valjalat. Näib, et lõplik kokkuvõtlik aruanne on kas jäänud kirjutamata, pole jõudnud arhiivi või läinud kaduma. Vt Muhu kirik. Restaureerimise ja konserveerimise tööd aastastest 1970–1973. MKA, s A-504, pagineerimata.

50 Kunstimälestised Kingissepa raj. Muhu kirikus. MKAVA, toimik 4-5/11 II köide, pagineerimata; Kaarma kiriku seinamaalide (obj. 744) restaureerimis-dokumentatsioon a. 1970–1976. MKAVA, toimik 4-5/6 II köide, pagineerimata; Valjala kirikus teostatud interjööri restaureerimise dokumentatsioon 1972–1976. a. MKAVA, toimik 4-5/16 I ja II köide, pagineerimata; Muhu kirik. Muhu kiriku restaureerimistöde päevik 1971.–1973. a. RRA, f 20, n 1, s 86.

51 Intervjuud viidi läbi Andrei ja Maria Piski ning Juhan Maistega: Intervjuu A. ja M. Piskiga, 27. II 2009. Intervjuueerijad: Hilikka Hiiop ja Kais Matteus; Intervjuu J. Maistega, 5. III 2009. Intervjuueerija: Hilikka Hiiop. Mõlema intervjuu lindistus ja märkmed Hilikka Hiiopi valduses.

52 A. V. Иванова, О. В. Лелекова, В. В. Филатов, Подбор материалов и разработка методов укрепления росписи стен мавзолея Гур-Эмир. – Сообщения ВЦНИЛКР 1968, n 21, lk 43–54; В. В. Филатов, Реставрация стеной живописи художника Готтлиба Вельте; В. В. Филатов, О материалах для укрепления красного слоя древнерусской монументальной живописи. – Художественное наследие 1975, n 1 (31), lk 34–50.

53 Kaarma päevik, sissekanne 12. VII 1972. Kaarma kiriku seinamaalide (obj. 744) restaureerimis-dokumentatsioon a. 1970–1976. MKAVA, toimik 4-5/6 II köide, pagineerimata.

54 В. В. Филатов, Отчет по работам 1970 г. в кирхе св. Екатерины в Лиива на о. Муху. Muhu kirik. Restaureerimise ja konserveerimise tööd aastet 1970–1973. MKA, s A-504, pagineerimata; В. В. Филатов, Отчет по реставрационным и исследовательским работам 1972 и 1973 гг. в кирхе Екатерины на о. Муху. Muhu kirik. Restaureerimise ja konserveerimise tööd aastet 1970–1973. MKA, s A-504, pagineerimata.

55 Intervjuu A. ja M. Piskiga, 27. II 2009.

lahtise kihi vahele. Vastav krohvi- või värvikihi ala suruti alumise kihi külge õrnalt tampooniga rullides.⁵⁶

5. Pinna korduv impregneerimine (harilikult 3 x) räniorgaaniliste vaikutega⁵⁷ (kohati mainitakse selle olevat 10% LT-3, kohati aga 9% K-15/3 ksüleenilahuses), mille eesmärgiks oli ühelt poolt krohvi- ja värvikihtide tugevdamine, teisalt aga pinna hüdrofoobimine ehk vett tõrjuvaks muutmine (viimane viidi eraldi etapina läbi vaiguga K-42 pärast maalingute toneerimist). Arvati, et selle tulemusel ei tungi vesi enam vedelal kujul läbi krohvikihki, küll aga püsib veeaurude läbilaskvus ning sein jätkab „hingamist”, sest vaik ei sule mikropoore. Nii loodeti lahendada mikroorganismide, eelkõige vohava rohevetika probleem.

6. Krohviservade, -kadude ja ebatasasuste täitmine lubja-liiva-dolomiidijahu/tellisepuru mördiga.

7. Toneeringute teostamine vesialuselise sideainega.⁵⁸ Lähtuti tagasipööratavuse printsiibist, mistõttu kasutati ka hiljem vees lahustuvat sideainet. Reeglina rakendati selgelt originaalist eristatavat tehnikat (kas vertikaalseid striihe või ruudustikku).

Tagantjärele on hinnangud Filatovi-Ivanova tehnilisele restaureerimismetoodikale väga vastuolulised, kohati seda Eesti vanima maalikunsti hävimises süüdistades, kohati aga restaureerimise edumeelsust nii tehnilises kui teoreetilises plaanis imetledes. Tõepoolest, see oli aeg, kui kogu Euroopa vaimustus teadussaavutuste ning sünteetika võimalustest, neis nähti lahendust kõikidele säilitamisprobleemidele. Filatovi töö vastas ajastu vaimule. Venemaa konserveerimiskeemia laborites ja mujal töötati välja üha uusi sünteetilisi konservante. Restauroatori kõrval oli töögrupi keskseks figuuriks keemik (antud juhul Antonina Ivanova), kelle ülesanne oli kohapeal katsetada laborites välja töötatud vahendeid. Selle vaimustuse tagajärjed ilmsesid kohati alles aastate või aastakümnete pärast, kui selgus osa kasutatud ainete sobimatus ajaloolise substantsi ja reaalsete keskkonnatingimustega ning muutumine aja jooksul.

Igal juhul ilmsesid restaureerimise negatiivsed tulemused Saaremaal juba tööperioodi jooksul. Massilist väljasooldumist äsja restaureeritud aladel täheldati nii Muhus kui Kaarmas: „Järgmine aasta [1971] kui tulime sinna, jäi meil suu lahti, mis toimunud oli. Kõik see lubi, mis oli sinna seina vahele aetud, oli nüüd siit välja ajanud nagu valge vatt ... peal olid soolad, mis ajasid läbi krohvi, läbi maalingute...”⁵⁹ „Saabusin Kaarmasse õhtul. Põhjaseina olukord jälle kole. Sooladest habemed lausa ripuvad seinal. Sein oli täiesti valge. Fooni toneering jälle poolenisti maha kistud

56 Kui originaalmaalingu ja seda katva lubja side oli tugevam kui maalingu hoie aluskrohvi suhtes, viidi esmalt läbi kinnitusprotsess ja alles seejärel maalingu avamine.

57 Räniorgaaniliste vaikutega väljatöötamist alustati Venemaal üleilulises kunstilis-teaduslikus restaureerimise uurimislaboratooriumis juba 1960. aastate alguses ja sarnast hüdrofoobimise meetodit on kasutatud väga mitmete mälestiste puhul kogu endises Nõukogude Liidus. Vt V. V. Filatov, *Principal Stages of the Restoration of Monumental Painting in Architectural Monuments of the RSFSR*. Sama meetodiga eksperimenteeriti ka lõuendalusel maalide konserveerimisel, taotledes maali hüdrofoobsust ja seeläbi väiksemat tundlikkust mikroklimaatilistele kõikumistele. Meetodit oleval kasutatud ka Eestis. Vt I. V. Nazarova, E. L. Malachevskaya, L. I. Yashkina, *Technique of Restoring Paintings on Canvas without Lining*. – ICOM Committee for Conservation. Triennial Meeting (9th), Dresden, German Democratic Republic, 26–31 August 1990. Preprints. Los Angeles: Getty Conservation Institute, 1990, lk 130–132.

58 Päevikutest ja memuaarides mainitakse korduvalt guašše, mida segati värvimuldadest kohapeal. Mis oli täpselt sideaineks, jääb selgusetuks.

59 Intervjuu A. ja M. Piskiga, 27. II 2009.

soolade poolt. Kohati märgata ka kristalliseerunud sooli. Seinä ääres põrandal terve mahapudisenud värvihunnik. Kohati krunt mullitas seinäl.⁶⁰

Kattekihtide (sh ka värvikihi) koorumist täheldati üksnes Muhus, seda esmakordselt 1976. aastal. „Avastasin, et koos sooladega on seinä pinnalt lahti löönud ka kinnitusvahend LT-3. Soolad ja kinnitusvahend on kohati maalingut kaasa kiskunud. Kõik see on seinäl kõrguses, milleni tõuseb põhjavesi seinä mööda. Kus sein on kuiv, seal on kõik korras. LT-3 koorub pikkade ribadena maha.”⁶¹

Ühelt poolt on selliste kahjustuste põhjuseks sobimatu meetodika: väljasooldumise põhjustas ilmselt massiliselt koos lubjaga seinäpinda kantud vesi, mis pani liikuma seinäs olevad soolad, kandes need koos vee aurustumisega läbi krohvikihhi pinnale, kus toimus soolade kristalliseerumine. Koos sooladega irdus osaliselt ka värvikiht.

Selle aja suurmood – innovaatilise sünteetika kasutamine – võib omakorda põhjustada väga drastilisi nähtusi, eelkõige aga on selle probleemiks pöördumatus ja tulevaste konserveerimisvõimaluste ahendamine. PVA-emulsioonidel, mis olid tolaeageses restaureerimispraktikas üle Euroopa massilises kasutuses, on kalduvus moodustada maalingule kilejas plastifitseerunud kiht, mis aja jooksul kolletub. Seetõttu neid tänapäevases seinämaalide konserveerimises enam impregneeriva fiksiatiivina ei kasutata. Saaremaa maalingute puhul näib PVA-liime olevat pigem kasutatud lokaalselt pinna alla süstides ning sellisel juhul ei tekita nad reeglina probleeme.⁶² Probleemseks võivad aga osutada räniorgaanilised vaigud, mida kanti maalidele korduvate kihtidena.⁶³ Nende potentsiaalseks riskiks on seinäpinna poolt tulev vesi ja/või soolade lahused, mille peatab impregneeritud kiht pildipinnal. See võib tekitada ohu pinnakihi irdumiseks.

Kui ühelt poolt võib Filatovile ette heita ebasobiva ja liigse sünteetika kasutamist, siis teisalt sõltub restaureerimistöde efektiivsus ning ainete käitumine eelkõige mikrokliimaatilistest tingimustest, millesse need asetatakse. Ja tingimused Saaremaa kirikutes olid nii Filatovi tööle asudes kui ka tööde lõppedes kriitilised: kohati puudusid aknad, katused lasid läbi, kirikud kannatasid väga tõsiste niiskusprobleemide all, massiliselt vohas rohevetikas. Näib, et hoonete olukord nende aastate jooksul märkimisväärselt ei muutunud.⁶⁴ Näiteks oli Muhu kirik kogu tööde aja katkiste akendega ning talviti sadas isegi lumi sisse.⁶⁵ Ja vaevalt saab ühegi seinämaalingu restaureerimise tulemus olla positiivne enne seinämaalingute „arhitektuurse raamistuse” stabiliseerimist.

60 Kaarma päevik, sissekanne 15. X 1976 (M. Pisk). Kaarma kiriku seinämaalide (obj. 744) restaureerimis-dokumentatsioon a. 1970–1976. MKAVA, toimik 4-5/6 II köide, pagineerimata.

61 Muhu päevik, sissekanne 24. VII 1976 (M. Pisk). MKAVA, toimik 4-5/11 II köide, pagineerimata.

62 Aruandes on märges PVA-de kasutamise kohta värvi või krundi kihistumise korral seda lokaalselt pinna alla injekteerides vastavalt vajadusele 3–10%-lisena. Pinna impregneerimisele PVA-dega ei ole ühtki viidet ka päevikutes.

63 Taolisi materjale ei ole Euroopas seinämaalide konserveerimises allakirjutantule teadaolevalt kasutatud, küll aga kivimaterjalide puhul.

64 Niiskuskahjustuste põhjusi püüti välja selgitada 1976. aastal: „Käisin Villem Raamiga Muhu kirikus. Tegime seinäl proove ja otsisime põhjusi, miks põhjavesi nii kõrgele tõuseb. Ainus tõenäoline põhjus on see, et kiriku põrand apsiidis ja kooriruumis on tsementeeritud ning vundament välisseinäs samuti, see ei lase niiskust ära auruda.” (Muhu päevik, sissekanne 5. VIII 1976 (M. Pisk). MKAVA, toimik 4-5/11 II köide, pagineerimata). Muhu kiriku aknaid küll parandati, kuid esmase remondini jõuti alles 1983. aastal (Muhu kirik. MKA, s 347, pagineerimata).

65 Intervjuu A. ja M. Piskiga, 27. II 2009; Muhu päevik, sissekanne 24. VII 1976 (M. Pisk). MKAVA, toimik 4-5/11 II köide, pagineerimata.

Kuigi kolmes kirikus kasutatud restaureerimismetoodika oli analoogiline, varieeruvad tagantjärele hinnates nii tulemused kui ka tagajärjed. Kui Muhu probleemid on osutunud suhteliselt äärmuslikeks (vt allpool 1990. aastate restaureerimist; ill 6, 7)⁶⁶, siis Kaarma ja Valjala seisund nii dramaatiline ei tundu. Ei Kaarma kooriruumi põhjaseina ega Valjala maalinguid ole hiljem üle restaureeritud, mistõttu pakuvad need head võimalust täpsemaks analüüsiks ja süstemaatiliseks jälgimiseks. Valjala omaaegses dokumentatsioonis kajastatud olukorra võrdlus praegusega ei näita ulatuslikke originaalvärvi fragmentide kadusid, ehkki fotode võrdlusel tundub värvikiht tervikuna „lahjem” (ill 8, 9).⁶⁷ Samas ei ole märgata ei sideaine kadu ega värvi pulbristumist ning maalikiht näib suhteliselt stabiilne. Märgatavalt on muutunud üksnes tollaste retušside tonaalsus. Võrdluseks: Filatovi poolt analoogilise meetodi alusel restaureeritud Lohu mõisa maalingud on säilitanud suurepärase seisundi tänaseni⁶⁸ – asjaolu, mis räägib sellest, et eelkõige on Filatovi-aegsete materjalide negatiivsed tulemused seostatavad konkreetse hoone üldise seisundiga ning meetodi valikul ei ole arvestatud sisekliima äärmuslike kõikumistega.

Miks Filatov kogenud konservatorina sellistes tingimustes oli nõus maalingud avama või kui palju ta probleemile tähelepanu pööras, seda allikad otseselt ei kajasta. Põhjendust võib otsida plaanides hakata vähemalt Muhu kirikus, millest pidi saada muuseum, tegelema arhitektuurse keskkonnaga tervikuna üheaegselt maalingute avamisega – sellele viitab kirjavahetus Vabariikliku Restaureerimisvalitsuse ning Muuseumide ja Kultuurimälestiste Teaduslik-Metoodilise Nõukogu vahel, kus on loetletud ka kavandatavaid töid (nt katuste ja akende parandamine).⁶⁹ Igal juhul on Filatov aruandele lisanud põhjaliku instruksiooni maalingute edasiseks hooldamiseks ja normaalse kliima/niiskusežüümi tagamiseks (sh ebaprofessionaalsete restaureerimis- ja hooldustööde välistamine, detailsed tuulutamisjuhised jms).⁷⁰

Nii nagu Gahlnbäck kuuskümmend aastat varem, lõpetas ka Filatov oma Muhu aruande sõnadega, et tööd on ajutiselt katkestatud, ning lootis neid jätkata,⁷¹ kuid tagasi ta ei jõudnudki.

Kui Filatovi-aegne restaureerimise tehniline meetodika on tagantjärele hinnates väga vastuoluline ja nii nagu ülejäänud Euroopa toonane restaureerimispraktika tekitanud hulgaliselt negatiivseid tagajärgi, siis ei saa alahinnata tema tegevuse kvaliteeti teoreetilises ja kontseptuaalses plaanis. See oli omas ajas vähemalt sama kaasaegne kui restaureerimise tehniline külg, sedapuhku aga positiivses mõttes. Viisis ja meetodis,

66 Muhu kiriku olukord oli ka sõjajärgsetel aastatel erakordselt kriitiline: kirik sai 1941. aastal kannatada tulekahjus ja pikihoone jäi katustamata 1958. aastani. V. Raam hindas maalingute kaoks 1941.–1969. aastate vahel kuni 80% (Muhu kirikus teostatud restaureerimistööde dokumentatsioon a. 1970–1976. MKAVA, toimik 4-5/11, II kd, pagineerimata).

67 Sellise visuaalse pildi põhjused ei pruugi tingimata olla seotud originaalvärvi kadudega, vaid kas tolleaegsete mustvalgete fotode tugevama kontrastsusega või äsja restaureeritud värvikihi küllastatusega tänu erinevate kattekihtide värskusele (antud juhul räniorgaanilised vaigud).

68 Intervjuu Annely Miiliga, 6. III 2009 (Sirje Soroki vahemärkus). Intervjuueerijad: Hilikka Hiip ja Kais Matteus. Intervjuu lindistus ja märkmed Hilikka Hiiovi valduses.

69 Muhu kirik. MKA, s 347, pagineerimata.

70 Tegemist on NSVL Kultuuriministeeriumi Kultuurimälestiste Teaduslik-Metoodilise Nõukogu poolt 1966. aastal kinnitatud meetoodilise juhendiga „Методические указания по содержанию неотопливаемых зданий-памятников архитектуры, имеющих монументальную и станковую живопись, деревянную скульптуру и предметы декоративно-прикладного искусства” (Muhu kirik. MKA, s A-504, pagineerimata).

71 В. В. Филатов, Отчет по реставрационным и исследовательским работам 1972 и 1973 гг....

kuidas kogu tegevus graafiliselt dokumenteeriti, on õppida ka tänapäeva restauraatoritel. Kogu tööperioodi jooksul tegeles igas kirikus paar inimest pidevalt dokumenteerimisega. Nii maalingute seisund enne restaureerimist kui kõik tööetapid kanti 1:20 mõõtkavas detailselt millimeeterpaberile; maalingute säilivusastme kaardistamiseks tehti kalkale säilinud värvifragmentide kontaktkoopiad (1:1).

Kahjuks on graafilisest dokumentatsioonist alles vaid riismed, needki ülihaprad ja räbaldunud. Raske on ülehinnata selle materjali väärtust nii ajaloolise dokumendina kui ka maalingute seisundi monitoorimise vahendina. Lisaks on tegemist ka kunstiliselt tähelepanuväärsete eksemplaridega.⁷² Kindlasti vääriksid need nii konserveerimist, digiteerimist kui ka eksponeerimist kirikute ajalugu kajastavate märgiliste dokumentidena.

Seevastu Filatovi fotodokumentatsiooni mingil põhjusel meieni jõudnud ei ole, kuigi töödes osalenute sõnul olevat ta põhilise aja kirikutes viibides just sellega tegelnud⁷³. Vähesed fotod toonasest maalingute restaureerimisest pärinevad peamiselt Villem Raamilt, kelle huviorbiiti kuulus küll eelkõige kirikute arhitektuur. Tulevaste uuringute ülesanne on tuvastada, kas kusagil on veel säilinud Filatovi arhiiv.

Samavõrra kui dokumenteerimise kvaliteet on hinnatav Filatovi tegevus restaureerimisteoreetilises plaanis. Eelkõige puudutab see maalingute nn esteetilise presentatsiooni ehk retušeerimismeetodi kaudu väljenduvat väärtuste analüüsi. Rekonstruktsiooni põhjendatuse korral eristuvad restauraatori lisandused selgelt originaalist, kasutades tooni võrra heledamaid pigmente ja/või *tratteggio*-tehnikast lähtuvat ristviirutuse või vertikaalselt kulgevate strihhide tehnikat. Juhul kui rekonstruktsioon osutus hüpoteetiliseks, eelistati nn neutraalretušši. Toneeringute meediumi valikul lähtuti tagasipööratavuse/eemaldatavuse printsiibist, mistõttu kasutati vesilahustuvaks jäävat sideainet.

See oli väga teadlik ja Filatovi poolt põhjendatud meetodi valik, mis vastas Cesare Brandist⁷⁴ lähtuvalle restaureerimisfilosoofiale Itaalias. On üllatav, et Filatov oli sedavõrd kursis tol ajal veel Itaaliaski suhteliselt uudsete restaureerimisprintsipiidega ja rakendas neid väga põhimõttekindlalt ning analüütiliselt nii Lohu mõisa maalingute puhul kui ka hiljem Saaremaal.⁷⁵ Nõukogude Liidu suletusele vaatamata näib tal olevat olnud tihedad sidemed Euroopa restaureerimiskeskustega. Suhtlus Itaaliaga ei piirdunud siiski vaid Filatovi võimalike isiklike ja ühepoolsete kontaktidega, vaid sellest kõnelevad juba 1969. aastal Venemaa olulisimas erialaväljaandes avaldatud Itaalia

72 Mitmed dokumentatsioonid on koostanud tulevased professionaalsed kunstnikud, näiteks Andrus Kasemaa, Eva Jänes.

73 Intervjuu A. ja M. Piskiga, 27. II 2009.

74 Cesare Brandi peateos „Teoria del restauro” ilmus Itaalias 1963. aastal.

75 Intervjuu A. ja M. Piskiga, 27. II 2009. Andrei Pisk kirjeldab eelkõige Lohu näitel Filatovi selget kontseptsiooni nii lakuunide kui toneerimisvõimaluste defineerimisel, millega ta viis põhjalikult kurssi ka töögrupi liikmed.

Toneeringute tehniline teostus varieerub suhteliselt robustselt kuni peaaegu filigraanseni, sõltuvalt tegija käelistest võimetest.

juhtteoreetikute ja -praktikute Paul Philippot' ja Paolo Mora artiklid seinamaalide tehnikatest ja restaureerimismeetoditest.⁷⁶

Eelkõige tuleb Filatovit hinnata omas ajas. Tema tegevust saab igas mõttes nimetada teaduslikuks konserveerimiseks-restaureerimiseks, mis lähtus kaasaegsetest printsiipidest ja arengutest restaureerimismaastikul. Paraku on selle tagajärjed füüsilises mõttes osutunud kohati ilmselt pöördumatuteks – ebasobivates kliimaatilistes tingimustes võib ajastu vaimule vastav „teadus” sünteetiliste konservantide näol muutuda seinamaalide säilitajast nende hävitajaks. Suurim viga aga, mida toonasele tegevusele ette heita, on maalingute avamine oludes, mil kiriku arhitektuurse keskkonna probleemide lahendamise tegelda ei suudetud. Samavõrra aga on positiivses võtmes hinnatavad Filatovi-Ivanova perioodi töö dokumentatsioonide kvaliteet ning tööde restaureerimisteoreetiline taust.

Hoolimata kohalike jõudude kaasamisest restaureerimistegevusse ning nende väljakoolitamise püüdlustest⁷⁷ ei tekkinud väljast tulnud konservatoritele professionaalset järeelkasvu ning tööd seinamaalingutega jäid pikaks ajaks soiku: probleem, millele Villem Raam juhtis tähelepanu 1986. aastal: „Muude murede hulgas on ammugi selgunud, et meil on vaja sellist kvalifitseeritud restauraatorit, kelle esmaseks huviks ja tööks on Eestis säilitatava **ajaloolise monumentaalmaali** restaureerimistehnoloogia uurimine ning selle tehnoloogia arendamine, leiusubstantsi hooldamise otsene ja vastutav juhendamine ja edasiste avamistöde organiseerimine (kas või piiratud katse-lappide ulatuses, mis vajaduse korral taas suletakse). Teisiti pole kõnesoleva ajaloolise kunstiliigi moraalne positsioon meie rahvuslikus kultuurikeskkonnas mõeldav. Ja teisiti pole mõeldav ka garantii, mis tagaks säilimise, kaasaegset metoodikat arvestava eksponeerimise ja kunstiajaloolise selgitustöö.” Raam heidab Filatovi tegevusele õigustatult ette selle jätkusuutlikkuse puudumist: „Kogemused on kurvalt kinnitanud, et gastrolöörade abiga ei jõuta mainitud ülesannete lahendamisel kuigi kaugemale. Need võõrad abimehed tulevad õhinaga, kuid kaovad peatselt tagasi vaatamata. **Oma** restauraatorile mõeldes olgu rõhutatud, et rahvusvahelise positsiooniga maalinguid-hoolealuseid polegi nii vähe ja et avastamata „varud” monumentaalmaali valdkonnas on Eestis hoopiski suuremad kui üldiselt arvata osatakse. Praegu tunneme tegelikult ikkagi ainult **juhuleide**, rahuldume paremal juhul nende juhuleidude **juhutise** hooldamisega ega küsi – seltsimehed, **mis saab edasi?**!”⁷⁸ Küllap on ülekohtune kohaliku järeelkasvu puudumises süüdistada väljastpoolt tulijaid, kindlasti mängis rolli nii kultuuripoliitilise situatsiooni muutumine (Filatovi põlu alla sattumine Venemaal ning Eda Liini kui Vene restaureerimisprofessionaalide kaasamise põhilise initsiaatori

76 П. Филиппо, Основные исторические этапы техники стеновой живописи. – Сообщения ВЦНИЛКР 1969, приложение 3, lk 3jj; П. Филиппо, П. Мора, Техника и консервация стеновой живописи. – Сообщения ВЦНИЛКР 1969, приложение 4, lk 6–24. Paolo ja Laura Mora tütar Costanza Mora meenutab vanemate korduvaid Moskva-visitte. Tihedast (erialasest) suhtlusest räägivad ka Morade isiklike dokumentide hulgas leiduvad arvukad viited Filatovile, tema artiklite koopiad ning tõlked itaalia keelde. Intervjuu C. Moraga 18. V 2009. Intervjueerija: Hilikka Hiiop, intervjuu märkmed Hilikka Hiiopi valduses.

77 Nt Andrei ja Maria Piskile organiseeriti Eda Liini initsiatiivil ja Filatovi-Ivanova kaasabil täiendkoolitust Venemaa restaureerimiskeskustes, kaasati neid üleliidulistele konverentsidele jne (Intervjuu A. ja M. Piskiga, 27. II 2009).

78 V. Raam, Valjala seinamaalidest, nende vanusest ja päritolust. – Kunst 1986, nr 1 (68), lk 64. Vt ka V. Raam, Vanema kunsti uuematest leidudest. – Kunst 1980, nr 1 (56), lk 49, kus Raam tunneb samuti muret maalingutele sobilikku kliima ja regulaarse konservatorijärelevalve tagamise pärast.

ametist lahkumine 1977. aastal) kui sobiva inimese puudumine. Kuid asjaolu, millele Raam tähelepanu juhtis, oli kindlasti järgneva seisaku ning kirikute kriitilise olukorra üheks peamiseks põhjuseks.

Suuremahulised arhitektuursed restaureerimistööd, mis muuhulgas ka kirikute sisekliimat ja seeläbi maalingute seisundit oleksid parandanud, said tegutsevates Saare- ja Läänemaa kirikutes võimalikuks alles 1980. aastate lõpul (nt Ridala, Kaarma, Karja). Seinamaalingutel tehti toona vaid vetikatõrjet (Ridala, Karja, Püha).⁷⁹

Filatov ja Raam Valjala ja Muhu maalingutest⁸⁰

Filatov avaldas oma versiooni Valjala maalingute kunstiajaloolisest küljest 1980. aastal.⁸¹ Sellele artiklile oponentis Raam 1986. aastal.⁸² Käibe on jäänud Raami kui meie keskaegse kunsti vaieldamatu autoriteedi seisukohad. Siiski vääriski ka Filatovi argumenteering meenutamist kas või seetõttu, et see tõenäoliselt innustas Raami oma artiklit publitseerima.

Filatovi arutluskäik põhines väitel, et Valjala kiriku ehitus oli seotud prantsuse päritolu piiskopi Fulco tegevusega aastail 1171/1172–1177/1180. Selle tõestuseks oli Filatovi meelest Valjala kiriku pühitsemine pühale Martinile Tours'ist. Olles sellega dateerinud kogu kiriku üle poole sajandi varasemaks kui käibiv dateering, otsis Filatov eeskujud maalingukompositsioonile ning ornamentikale 11.–12. sajandist. Figuraalse friisi kohal oleva ornamendi seostas ta vene-bütsantsi, kuue figuuriga arhitektuurses raamistuses apostlite friisi aga Kesk-Prantsusmaa romaani traditsiooniga. Mõlema traditsiooni võimalikeks vahendajaiks pidas ta Gotlandil tegutsenud meistreid, kuid lõppjärgelduses leidis, et „Valjala apostlimaalunguid teostas kunstnike meeskond, keda juhtis Kesk-Prantsusmaalt pärit kunstnik – võimalik, et sama, kes töötas Saint-Savin-sur-Gartempe'i maalingute teostamisel. Meeskonnas oli loomulikult ka kunstnik-ornamentalist, kes tundis hästi novgorodlikke maalinguid Gardast [Gotlandil] või oli koguni nende looja ja pärines ise Novgorodist.”⁸³

Raami artikkel ilmus kuus aastat hiljem ning seal märkis ta Filatovi piiskop Fulcost lähtuva arutluskäigu kohta, et see „minu arusaamist mööda on ebareaalne ja vastuolus Saaremaa poliitilise ning kunstiajaloolise arenguga”⁸⁴ ning pidas artikli põhiväärteks maalingute enam-vähem põhjalikku kirjeldust ja leiufragmentide skeemi.

Raami järgi pärines põhjaseina figuraalkompositsioon 1230. aastaist⁸⁵ ja oli seotud algkabeliga. Kujutatud on kuut apostlit kaheteistkümnest, kes moodustasid osa viimse kohtupäeva kompositsioonist. Eeskujud nii kompositsioonile kui stiilile leidis

79 Kasutati etanooli ja atsetooni 1:1 segu, millele lisati biotsiidina 0,2 mahuprotsenti katamiin AB-d – retsept pärines Üleliidulisest Restaureerimise Teadusliku Uurimise Instituudist. Helve Ilvese e-kiri Hilka Hiiopile 10. VI 2009.

80 Siinkohal on diskussiooni vaid refereeritud, selle põhjalikum analüüs vääriski eraldi käsitlust, mis ei mahu käesoleva artikli raamidesse.

81 В. В. Филатов, Фрагмент стеной живописи в Вальяле. – Памятники культуры. Новые открытия. Ленинград: Наука, 1980, lk 198–208.

82 V. Raam, Valjala seinamaalidest, nende vanusest ja päritolust, lk 59–65.

83 В. В. Филатов, Фрагмент стеной живописи в Вальяле, lk 208.

84 V. Raam, Valjala seinamaalidest, nende vanusest ja päritolust, lk 65.

85 Vrd Raami varasema seisukohaga, kus ta dateerib Valjala maalingud 13. sajandi kesksaika või järgnevasse veerandisse (V. Raam, Vanema kunsti uuematest leidudest, lk 49).

Raam Saksimaalt Halberstadtist, Hildesheimist, Vestfaalist Soestist (kõik 13. sajandi esimesest poolest). Palmatifriisi apostlite kohal ja arhitektuursete detailide dekoori dateeris Raam 1260. aastatesse, mil kirik võlviti. Järgmine kiriku suurem ümberehitus toimus pärast Jüriöö ülestõusu ning seejärel muudeti ka sisekujundust: seinad värviti roosaks ning lisati kvaadermaaling ja marmoreering.

Tänaseks on selge, et viimased kihistused on baroksed ja pärinevad Põhjasõja-järgsest ajast. Varasemate maalingute dateeringud on samuti kahtluse alla seatud, kuid see ei kahanda Raami käsitleluse olulisust omas ajas.

Muhu kiriku maalingute kohta pani Filatov oma kunstiajaloolised seisukohad kirja 1970. ja 1973. aastal koostatud ja avaldamata aruannetes.⁸⁶ Raamilt ilmus Muhu kiriku kohta artikkel 1984.⁸⁷

Filatov alustas tööde aruannet kiriku ajaloo lühiülevaatega, sellele järgnes põhjalik krohvi- ja viimistluskihtide ning maalitehnika kirjeldus. Ta tutvustas maalingute sisu: lääneseinal leitud põrgu ja patuste kujutisi, pikihoone lõuna- ja põhjaseinal jooksvat viinapuuväati, mille kohal olid täisfiguurid baldahhiinide all (praeguseks valdavalt hävinud) ning võidukaare põhjaküljel Kristuse ristimist (täielikult hävinud). Kooriruumi kirjeldus on põhjalikum nii ornamendi kui figuuride ja nende teostuse osas. Ornamentide eeskujud pärinevat 11.–12. sajandi Bütsantsi kunstist, gooti arhitektuursete elemendid ja apostlite figuurid meenutavat Lääne-Euroopa käsikirjade sullejoonistusi 14. sajandi esimesest poolest. Kogu kiriku ikonograafilist kompositsiooni viimse kohtupäevaga läänes ning pühakuteriviga suundumas paradiisi idas ja Kristus-Pantokraatoriga altari kohal seostas ta samuti Bütsantsi kaanoniga, tuues näiteks Ravenna Sant'Apollinare Nuovo mosaiigid. Kuid Muhu maalingud dateeris ta stiilikriitiliselt siiski 14. sajandi esimesse poolde ning pidas kõiki maalinguid üheaegseks.⁸⁸

Raami ja Filatovi seisukohad Muhu maalingute osas lahknevad vähem kui Valjala puhul, küll on Raami analüüs tunduvalt põhjalikum. Raam tõi samuti ära täpse maalingute kirjelduse, alustades maalitehnikast ja jõudes peente stilistiliste nüanssideni. Ta analüüsis maalingute sisulist programmi, võrreldes seda suurte katedraalide portaalidega, ning tõi sisse Saksa ordu ideoloogia kiriku algse kujunduse lähtekohana. Esimese ladestuse – lääneseina roosakna ja pühitsusristid kogu kirikus – dateeris ta vahetult kiriku esmamainimise (1267) järgsesse perioodi, figuratiivsed maalingud 13. sajandi lõppu – 14. sajandi algusesse. Viimaste meistrit pidas ta ojamaalaseks, tuginedes võrdlustele Gotlandi kirikute vitraažide ja seinamaalidega. Artikli lõpetas ta hüpoteetilise mõttekäiguga, mille kohaselt kuulus kirikus leiduv Gotlandi Johannese hauakivi maalingute autorile.⁸⁹

Raam rõhutas siingi kiriku masendavat käekäiku alates 1941. aastast, kui põletati kiriku katused ja sisustus, ning oli nõrдинud, et viimase 25 aasta jooksul polnud mida-

86 В. В. Филатов, Отчет по работам 1970 г...; В. В. Филатов, Отчет по реставрационным и исследовательским работам 1972 и 1973 гг...

87 V. Raam, Ühest vähetuntud kunsti loost Muhu saarel. – Kunst 1984, nr 2 (64), lk 50–59.

88 В. В. Филатов, Отчет по работам 1970 г...; В. В. Филатов, Отчет по реставрационным и исследовательским работам 1972 и 1973 гг...

89 V. Raam, Ühest vähetuntud kunsti loost Muhu saarel, lk 50–59.

gi ette võetud hoone arhitektuurseks restaureerimiseks, mis oleks taganud maalingute säilimiseks vajaliku sisekliima.⁹⁰

Kaarma kirikus avatud maalingute kohta Filatovi interpretatsiooni ametlikus dokumentatsioonis ei leidu. Raamilt ilmus Kaarma kiriku kohta pisike brošüür 1971. aastal, kus ta mainis varasemast tuntud eksterjöörü maalinguid, vastleitud koori põhjaseina roosakent ja arhitektuursete elementidega maalinguid ning algse võidukaare tipu dekoori.⁹¹ Hiljem Raam selle teema juurde teadaolevalt tagasi ei pöördunud.

Sõltumata sellest, kuidas me hindame Filatovi kunstiajaloolist analüüsi, on märkimisväärne, et ta pidas Valjala maalinguid nii olulisteks, et neist artikli üldse kirjutas. Nõukogude uurimistraditsioonis oli tähtis rõhutada vanavene kunsti rolli siinsete alade keskaegse kunsti kujunemisel ning seda on kirjutises ka tehtud, samas tuues sisse väga laia Euroopa dimensiooni. Muhu ja Kaarma maalingud pakkusid talle vähem huvi, sest olid hilisemad ning võimalik, et seetõttu või ka muutunud oludest tingituna ta nende kohta midagi ei avaldanud.

Raam oli ennekõike arhitektuuriuurija, kuid väga hea siinse materjali ja kohaliku konteksti tundmine ning põhjalik stiilikriitiline ja ikonograafiline analüüs iseloomustavad ka tema seinamaalingute artikleid. Oluline on hinnata Raami püüdlusi Euroopa võrdlusmaterjali otsinguil olukorras, kus lääne uuem kirjandus oli väga raskesti kättesaadav ning väliuurijale nii vajalik oma silmaga kontrollimine ei olnud peaaegu üldse võimalik. Raami rikkalik pärand kunstiajaloolase,⁹² muinsuskaitse ja restauraatorina alles ootab hindamist ning analüüsi oma aja kontekstis.

Nüüdisaegne restaureerimine ja uuringud

Uue ajajärguna seinamaalingute restaureerimises võib käsitleda nüüdisaegset konserveerimist-restaureerimist ja perioodi alguse seostada riigikorra ja sellega kaasneva kultuuripoliitika muutusega 1990. aastate alguses. Tekkisid uued majanduslikud võimalused, väärtuste teadvustamine ja erialase rahvusvahelise oskusteabe saabumine Eestisse.

Seda perioodi alustas dramaatiline avalööök 1993. aastal Muhu kirikus, kui kiriku enda initsiatiivil ning välisfinantseerimisel võeti ette mastaapsed restaureerimis- ja remonttööd Rootsi ehitusfirma Skanska Sydost AB poolt. Tööd väljusid muinsuskaitse kontrolli alt ja valitud ebasobivad materjalid, töövõtted ning tööliste restaureerimisalane ebakompetentsus põhjustasid korvamatu kahju. Muinsuskaitse spetsialistid peatasid tööd, kuid selleks ajaks oli firma kiriku pikihoones eemaldanud kogu krohvikihhi põrandast umbes 2 m kõrguse vööna ja lahtise krohvi kogu kiriku ulatuses. Seejuures hävisid maalingud, nende hulgas ka pikihoone ainus selleks ajaks säilinud

90 V. Raam, Ühest vähetuntud kunstiloost Muhu saarel, lk 50.

91 V. Raam, Kaarma kirik. Ehitus ja sisustus. Tallinn: ENSV MN Riiklik Ehituskomitee, 1971, lk 2.

92 V. Raamist kaasaegse kunsti uurijana on ilmunud kaks artiklit: M. Eller, Villem Raam ja uuem eesti kunst. – Arhitektuuripärandi uurimisest Eesti NSV-s. 17. mail 1985. a. Tallinnas toimunud teoreetilis-praktilise konverentsi materjalid. Tallinn: Valgus, 1987, lk 6–16 ja J. Hain, Villem Raam kunstist kirjutajana. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2008, kd 17 (3), lk 83–99.

terviklikum figuraalne fragment, Kolgata-grupp. Pikihoone alumine osa ning kogu kiriku eksterjäär kaeti ühtlase kõrghüdraulilise lubikrohviaga.

Kiriku ekstreemne mikrokliimaatiline olukord alates Teisest maailmasõjast (tulekahju, katustamata periood, akende puudumine jne), korduvad ebaprofessionaalsed parandustööd ning Skanska tegevus olid muutnud säilinud maalingute (selleks ajaks peamiselt pikihoone lääneseinas ja kooriruumis) seisundi kriitiliseks: värvikiht oli kaotanud sideaine, moodustades vaid pigmendipurukihi seinal ja kohati koorus seinalt maha. Avariiolekorrade lahendust leidma volitati restaureerimisfirma KAR-Grupp.⁹³

Praegusaegses seinamaalingute konserveerimises ongi tegutsenud peamiselt kaks restaureerimisfirmat: AS KAR-Grupp (peamiselt Annely Miil, Mare Tael ja Sirje Sorok) ja OÜ Rändmeister (seinamaalingute spetsialistina Eva Mölder OÜ-st Vana Tallinn). Juba varem avatud seinamaalingutega on tegeldud avariitöödena Muhu kirikus (KAR-Grupp, 1994–1998) ja Kaarma kiriku käärkambris (Eva Mölder, töid alustati 2004).

Kirikute ehituslike avarii-restaureerimistööde käigus on avastatud, osaliselt välja puhastatud ning konserveeritud ka rida uusi polükroomialeide: Pöides (KAR-Grupp, 1994–1995), Hanilas (Eva Mölder ja KAR-Grupp, 1998–2001⁹⁴), Kaarma pikihoones (Eva Mölder, 2000–2006), Martnas (Eva Mölder, konserveerimine teostatud 2004–2005) ja Pühas (Eva Mölder alates 2007).⁹⁵

Mõlemad eelistavad pigem konserveerivat, arheoloogilist lähenemist, minimaalselt tegeldakse maalingute toneerimisega. Eelkõige üritatakse leida võimalusi säilitada lubjakihtide alt avatud maalingud keerulistes mikrokliimaatilistes oludes.

Iga objekti puhul sõltub kasutatav meetod kiriku seisukorrast ja konserveerimisvajadusest, kuid üldistavalt võib konserveerimistehnoloogiad kokku võtta järgmiselt:

1. Ülelubjatud maalingute avamine toimub reeglina mehhaaniliselt. On kasutatud ka erinevate lahustite põhiseid kompresse viimase õhukese lubjakihi eemaldamiseks.
2. Müüritisest lahti löönud krohvikihide kinnitamiseks eelistatakse lubjapõhiseid mörte, millele vajadusel lisatakse täiteainet või hüdraulilisi tugevdajaid (nt Ledani).
3. Krohvi- ja värvikihtide nakke puudumisel süstitakse lokaalselt Ledani.
4. Värvikihi sideaine puudus korvatakse akrülaatemulsioonidega (reeglina Primal AC 33).
5. Maalingutega alasid toneeritakse minimaalselt. Võimalusel on nii KAR-Grupi restauroorid (Muhu) kui ka Eva Mölder (Kaarma) säilitanud varasemad Filatovi-aegsed rist-

93 1993. aastal leitu kohta vt A. Randa, Uusi leide Muhu kirikust. – *Ars Estoniae* medii aevi grates Villem Raam viro doctissimo et expertissimo, lk 57–64. KAR-Grupi teostatud tööde aruanded: AS KAR-Grupp, Muhu kiriku pikihoone uurimis-sondeerimistööde aruanne. Koost A. Miil jt. 1994. MKA, s A-5536; AS KAR-Grupp, Muhu Püha Katarina kiriku krohvi- ja seinamaalingute konserveerimistööde aruanne. Koost A. Miil jt. 1997. MKA, s A-5537.

94 1997. a viidi läbi konserveerimis-restaureerimistööd kooriruumis Tõnu Parmaksoni juhtimisel, mis lähtusid võreldes Rändmeistri ja KAR-Grupi konserveerimistöödega erinevast kontseptsioonist: polükroomia rekonstrueeriti täismahus, avatuks jäeti vaid väike detail originaalmaalingust.

95 Enamiku tööde kohta on koostatud aruanded, mis asuvad Muinsuskaitseameti arhiivis, dokumentatsiooni hulk ja kvaliteet on väga varieeruv. Ainsana on publitseeritud Muhu konserveerimistööde kokkuvõte (M. Tael, R. Tuvike, Conservation in Muhu Church, Estonia. – Conservation of Mural Paintings. Ed. U. Lindborg. Stockholm: National Heritage Board, 2001, lk 61–63) ja lühülevaateid Püha ja Kaarma kiriku viimastest leidudest (K. Tooming, Leide Püha Jakobi kiriku interjööri konserveerimistöödelt 2007–2008. – Muinsuskaitse aastaraamat 2008. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2009, lk 66–67; E. Mölder, Keskaegne maaling Kaarma kirikus. – Muinsuskaitse aastaraamat 2008. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2009, lk 68).

viirutus-toneeringud, selle peamiseks põhjuseks on respekt ajaloolise konserveerimise vastu.⁹⁶

6. Rohevetika eemaldamiseks kasutatakse tööstuslikul eesmärgil toodetud biotsiidi Boracol 10 (RH), mis hävitab rohevetika ning toimib ennetavalt 3–4 aastat.

Konserveerimistöõde meetodika edendamiseks on konserveerijad õppinud ja kogemusi omandanud väljaspool Eestit ning siia on kutsutud nõustama rahvusvaheliselt tunnustatud spetsialiste. Mitmed eksperdid on käinud hindamas just Muhu keerulist situatsiooni.⁹⁷ Kontaktid on siiski olnud pigem juhuslikud kui pidevad ning välisekspertiisid liiga lühiajalised, et soovitada toimivat või valmis meetodikat.⁹⁸

Tuleb taas kord nentida, et ükski konserveerimismeetod ei anna tulemusi, kui ei tagata hoones stabiilset sisekliimat. Ikka ja jälle kattuvad vastrestaureeritud piirkonnad rohevetikaga, mis on esimene märk ehituskehandi kliimaatilisest ebastabiilsusest ning seinapindade ülisuurest niiskusesisaldusest; mitmetes kirikutes on probleemid soolade kristalliseerumisega pinnal. Samuti on probleemiks laialt levinud bakter, mis põhjustab viimistluskihtide värvumist roosaks.⁹⁹ Muhu kooriruumi ja Kaarma vastrestaureeritud pikihoone maalingutel on avanenud uued rohevetikakolded.

Praegu tegeldakse pigem tagajärgede kui põhjuste likvideerimisega, otsides lahendust mikroorganismide lühiajaliseks tõrjumiseks. Kuigi alates 1980. aastate lõpust on läbi viidud kirikute mahukaid arhitektuurseid restaureerimistöid, ei ole need oluliselt sisekliimat parandanud. Põhjuste kõrvaldamine aga on tunduvalt keerulisem, aeganõudvam ja kallim töö, osaliselt on ka niiskusprobleemide põhjused välja selgitamata. Pühakodade riikliku programmi raames alustati küll 2004. aastal Urve Kallavuse juhitud suurema teadusliku uurimisprojektiga kirikute niiskusprobleemide mõistmiseks, kuid seniajani on läbi viidud ainult kliimamõõtmisi ning praktilisi lahendusi olukorra parandamiseks pole veel välja pakutud.

Tänapäevase seinamaalingute konserveerimise ja restaureerimise puhul võib hinnata mõnevõrra kasvanud uuringute hulka ning eelkõige suhtumise muutumist materjali väärtustamisse: enam ei tegelda pelgalt maalingutega, vaid lähenetakse siseviimistlusele kui tervikule. Rõhku on pandud ka konserveerimismeetodika väljatöötamisele. Sel eesmärgil teostatud uuringutest oli suurepäraseks, kuid kahjuks soikunud ettevõtmiseks Eva Möldri algatatud rahvusvaheline seminar Pöides (22.–27. aprillil 2003), mis tegeles põhjalikult ajalooliste krohvikihide dokumenteerimise ja koostise analüüsimisega, ning eelnimetatud niiskusuuringute projekt.

Osa konserveerimistöõde raames on läbi viidud pigmendi ja sideaine keemilised analüüsid (nt Muhu, osaliselt Kaarma¹⁰⁰) ning enamiku puhul stratigraafilised uuringud, kuid sageli jäävad need vaid fakti nentimiseks ja konserveerimistöõde

96 Intervjuu Annely Miiliga, 6. III 2009; Intervjuu Eva Möldriga, 4. III 2009. Intervjuueerijad: Hilikka Hiiop, Kais Matteus. Intervjuude lindistused ja märkmed Hilikka Hiiopi valduses.

97 Nt Muhu kiriku maalingute probleemidega on tegelnud 1990. aastate alguses Kirsten Trampedach Taanist, Michael Oess ja Udo Cox Saksamaalt ning Sophie de Ridder Belgiast. Konsulteritid on ka mitmete Soome Museovirasto (Elisa Heikkilä) ja Rootsi Riksantikvarieämbeteti (Ingrid Hemgren, Misa Asp) konserveerijate.

98 Intervjuu A. Miiliga, 6. III 2009; Intervjuu E. Möldriga, 4. III 2009.

99 Määratud Urve Kallavuse poolt 2003. aastal.

100 Pigmenti ja sideaine analüüsid on teostanud enamasti KRPI keemik Helve Ilves (vt nt Kaarma ja Muhu aruandeid: AB Vanad kirikud, Kaarma kirik. Sisedekoratsioon. Koost T. Sepp. 1992–1994. MKA, s A-3084, l 13–26; AS KAR-Grupp, Muhu kiriku pikihoone uurimis-sondeerimistöõde aruanne. Koost A. Miil jt. 1994. MKA, s A-5536, l 8–15).

dokumentatsiooni osaks, millel puudub mõtet ja väärtust andev tõlgendus. Siinkohal tuleb välja ka kahe maalingutega tegeleva firma oluline erinevus: OÜ Rändmeister on kaasanud konserveerimistöösse kunstiajaloolasi (vähemalt konsultantidena), mis on võimaldanud leiumaterjali hilisemat sisulist uurimist. Selle tulemusena on konserveatori ja kunstiajaloolase koostöös valminud käsitlused Hanila, Kaarma ja Martna kirikute ajalooliste viimistluste ja dekoori kohta, mis põhinevad ajaloolise, stilistilise, ikonograafilise ning materjalipõhise informatsiooni sünteesil.¹⁰¹ Kui tulemuslik võib olla materjaliuuring, näitab 2005. aastal Werner Schmid ja Hilkka Hiiopi läbi viidud maalingute originaalmaterjalide ja -tehnikate analüüs Valjalas, mille põhjal oli võimalik taas- ja ümberinterpreteerida ning täpsustada seniseid käibivaid kunstiajaloolisi seisukohti.¹⁰²

Teise võimaliku arengusuuna pakuvad välja Kersti Markus ja Helen Bome oma Karja kiriku käsitlusega nn uue kunstiajaloo võtmes, tuues sisse avarama ajaloolise konteksti ning pöörates põhitähelepanu kirikuruumi funktsionaalsusele.¹⁰³

Kuidas edasi?

Õppides nii mineviku kui ka tänapäeva konserveerimispraktika puudustest Eestis ning lähtudes rahvusvahelisest praktikast, oleks põhjust käsitleda seinamaalinguid ja kogu ajaloolist viimistlust eelkõige hoonekehandi terviku osana, mille probleemidega ei ole võimalik tegelda tervikkontekstist eraldiseisvana. Vastupidi, avada uusi seinamaalinguid olukorras, kus ei finantseerimine, tööde projekteerimine ega teostamine ei lähtu tervikust, vaid piirduvad siseviimistluskihtidega, seab ohtu meie kultuuripärandi ühe väärtuslikuma osa säilimise. Teadusliku uudishimu ja avastusrõõmu ees peab prioriteediks olema säilimine ja säilitamine.

Selles tõdemuses ei ole midagi uut, sama on oma aja kontekstis rõhutanud ka Johannes Gahlnbäck, Helge Kjellin ja Villem Raam. Samas, võimalust viia läbi tervikliik ja interdistsiplinaarne konserveerimisprojekt ühe kiriku raames pakuvad nii rahvusvahelised fondid kui ka erialaekspertide kaasamine,¹⁰⁴ ühest sellisest projektist Eestis võiks tekkida näidismetoodika samasuguste probleemidega objektidele.

Kuigi (teaduslike) uuringute osakaal Eesti tänapäeva seinamaalingute konserveerimises on tõusnud, oleks põhjust eelkõige arendada ennetavaid uuringuid, mis

101 A. Randla, Meister Geometres ja teised Hanila kirikus. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 11. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2002, lk 7–31; K. Markus, T.-M. Kreem, A. Mänd, Kaarma kirik. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2003, lk 78–85, 114–116; K. Tooming, Rosetid ja ingel Martna kirikus. – Muinsuskaitse aastaraamat 2005. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2006, lk 60–62.

102 W. Schmid, Valjala Püha Martini kiriku stratigraafilise ja maalitehniliste uuringute tulemused. Aruanne. Tallinn, 2005 – http://kirikud.muinas.ee/pdf/ryxqr4882fa846c780_stratigraafia_screen.pdf (vaadatud 10. VI 2009); ARTELAB, Valjala kiriku apostlimaalingu laboratoorse analüüsi aruanne. Koost D. Pioggi. Rooma, 2008. MKA, s A-8363; H. Hiiop, Mõningaid maalitehnilisi ja stratigraafilisi täpsustusi Valjala kiriku kooriruumi apostlimaalingu kohta. – Muinsuskaitse aastaraamat 2007. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2008, lk 99–101.

103 H. Bome, K. Markus, Karja kirik – kõige väiksem “katedraal”. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2005, kd 14 (4), lk 9–51.

104 Millised võiksid olla meie seinamaalingute uurimise võimalikud arengud, annab aimu Euroopa praktika. Vt nt Paint Research in Building Conservation. Ed. L. Bregnhøi et al. London: Archetype, 2006; Conserving the Painted Past. Developing Approaches to Wall Painting Conservation. Eds. R. Gowing, A. Heritage. London: English Heritage, 2003.

tegelevad originaalmaterjalide võimalike konserveerimisprobleemide ja koostise uurimisega, mitte ei likvideeri tagajärgi. Restaureerimine tervikuna peaks muutuma täies mahus uuringupõhiseks, nagu see Euroopa tänapäeva konserveerimispraktikas reeglilik on saanud. Igale konserveerimistöele eelnevad pikaajalised ning eraldi tööetapina finantseeritud eeluuringud, mis puudutavad hoonekehandit tervikuna (mikrokliima, struktuuralsed probleemid jne), maalingute avamis- ja konserveerimismeetodeid ning (restauraatorite poolt veel puutumata) originaalmaterjalide ning -tehnikate analüüsi.

(Kunsti)ajaloolisesse informatsiooni panustavate originaalmaterjalide uuringutega on tänaseks tegeldud juba mitmes kirikus, kuid tulemuste adekvaatsemaks tõlgendamiseks tuleks võrreldavat informatsiooni hakata koondama ning võrdlusanalüüsi läbi viima.¹⁰⁵ Sellisena saab kunstiajaloolised analüüsid siduda ning kõrvutada materjali- ja tehnilise informatsiooniga. Kuna uute, konservatorite poolt puutumata kõnekate maalingufragmentide leidmise tõenäosus jääb üha väiksemaks, tuleks iga uue avastuse puhul leida võimalus mikroproovide võtmiseks ning veel puutumata originaalmaterjali analüüsimiseks juba eeluuringute raames. Et enamasti suhteliselt kulukate ning keeruliste analüüside tulemused ei jääks vaid fakti konstanteeringuks, peaks üha enam tähelepanu pöörama tulemuste tõlgendamisele konservatorite ja kunstiteadlaste koostöös.

Ühe olulise sammuna nii maalingute kui hoonekehandi konserveerimisel tuleks tagada nende korraline hooldus. Ja seda mitte juhuslike hädatöödena, vaid süsteemse programmina järjepidevast seisundikontrollist tsüklilise biotsiidide kasutamiseni – asjaolu, millele Raam juhtis tähelepanu juba 1986. aastal: „Kuid asjal on ka teine pool – samaväärselt raske või raskemgi oleks üle hinnata avatud ning restaureeritud maalingute **pideva hoolduse** vajadust. Vaja on just pidevat, mitte kampaanialikku hooldust, mis kultuurimälestiste kaitse puhul kipub paiguti muutuma juba rahvuslikuks traditsiooniks.”¹⁰⁶ Kogu seda tegevust peab aga toetama kirikute omanike ja kasutajate igapäevane sihipärane hool, milleta on raske, vahel suisa võimatu tagada konserveerimise püsivat tulemust.

¹⁰⁵ Kirikute konserveerimisalase info koondamiseks on loodud Eesti kirikute andmebaas <http://kirikud.muinas.ee>.

¹⁰⁶ V. Raam, Valjala seinamaalidest, nende vanusest ja päritolust, lk 64.